

Adalet Tanrı(ça)ları: Themis ve Diğerleri

Harun BODUR*

“Birçok yerde karşıma çıkıyordu adalet tanrıçası... Resimlerde, heykellerde, özellikle adliye saraylarının önündeki heykellerde (dünya üzerinde doğudan batıya birçok ülkenin adliye saraylarında vardır), hukuk fakültelerinin amblemlerinde, hukukçuların odalarında, masalarında ve hatta hâkimlik sınavı hazırlık kitabının ismi olarak... Bunca yaygın kullanım karşısında, kendi kendime peki adalet tanrıçası kimdir, neleri ifade etmektedir sorusunu sordum ve buna doyurucu yanıtlar aradım. İşte bu çalışma, zihnimdeki bu ve benzeri soru işaretlerine yanıtlar arama çabası olarak kaleme alınmıştır.”

Çalışmanın yol haritası ise kabaca şu şekilde: Öncelikle adalet tanrıçaları üzerinde çeşitli bağlamlar ile beraber- duruldu, daha sonra ise adalet tanrıçasının simgesel olarak neleri ifade ettiği irdelenmeye çalışıldı.

Adalet tanrıçası Themis üzerinde durmadan önce, Themis’in mitolojide nasıl konumlandığını açığa kavuşturmamız gerekiyor. Bunu yapmak için de evrenin yaratılışı ve tanrıların doğuşu konularını ele alarak yola koyulabiliriz.

Yaratılış konusunda öncelikle belirtmek gerekir ki, Eski Yunanlılar, evreni tanrıların yarattığına inanmazlardı. Onlara göre evren, tanrıları yaratmıştı¹. Bu bağlamda, tanrıçalar ve tanrıların adlarına verdiğimiz karşılıklar, bize onları anlatmaktan çok bize yine kendimizi anlatan karşılıklardır². Diğer yandan Grekler, tek tanrılı dinlerden

farklı olarak, önce Tanrı'nın varoluşunu koyup daha sonra da örneğin “Tanrı adil-dir, adalettir” veya “Tanrı aşktır” demezler. Yani ilâhi olanın varoluşunu öne koyup sonradan da O'nun yüklemelerini saymaya geçmezler. Tam tersine Grekler, örneğin “adalet, Tanrıcadır” veya “aşk, Tanrıdır” derler³. Ayrıca mitolojiye ve mitosa dayanmakta olan Yunan dini, bir inançlar ve inaklar dizgesi olmaktan çok bir kılıgı, davranış biçimi, bir içsel tutumdur⁴. Bu tespitlerin ardından Hesiodos’un Theogonia (Tanrıların Doğuşu) eserini kısaca ele alalım.

M.Ö. VIII. yüzyılın ortalarında⁵ Boiotia’da yaşadığı ve yine orada öldüğü tahmin edilen Hesiodos; Antik Yunan edebiyatı ve düşünce dünyasında, Homeros’tan sonraki en önemli kişi sayılabilir⁶. Çiftçilikle de uğraşan Hesiodos’un

* Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı, Araştırma Görevlisi.

1 Edith Hamilton, *Mitologya*, Çev.: Ülkü Tamer, 15. b., İstanbul, Varlık Yayınları, 2008, s. 11.

2 Solmaz Zelyut Hünler, “Adaletin Muadili Nedir?”, *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi (HFSA.)-9*, Hazırlayan: Hayrettin Ökçesiz, İstanbul, İstanbul Barosu Yayınları, 2004, s. 68. t

3 *Ibid.*, s. 69.

4 Jean-Pierre Vernant, *Eski Yunan’da Söylen ve Toplum*, Yay. Haz.: Tansu Açık, Çev.: Mehmet Emin Özcan, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1996, s. 90.

5 Bazı kaynaklara göre ise Hesiodos M. Ö. 7. yy. civarında yaşamıştır. Michelle M. Houle, *Gods and Goddesses in Greek Mythology*, Enslow Publishers, 2001, p. 13; Calotte Estin-Helene Laporte, *Yunan ve Roma Mitolojisi*, Çev.: Musa Eran, 25. b., Ankara, Tübitak Yayınları, 2008, s. 82.

iki eseri mevcuttur: Theogonia- Tanrıların Doğuşu ile İşler ve Günler⁷.

Hesiodos'un Theogonia⁸'sı mitolojinin en eski kaynaklarından. Bu eserde, Tanrıların nereden çıktıkları, onların belli başlı maceraları ve evrenin nasıl yaratıldığı anlatılmaktadır⁹. Böyle olunca bu eser hem theogonia (tanrıların doğuşu) hem de kozmogoni (evrenin doğumu) olarak görülebilir¹⁰. Ayrıca Hesiodos'un evrenin oluşumuyla ve tanrıların soyağacıyla ilgili görüşleri dünyadaki fenomenlerin ilk kez olarak tanrısal terimlerle belirtilmesi ve mitolojik kavrayışta ussal arayışın doğuşunu göstermesi açısından önemlidir¹¹.

Hesiodos'a göre başlangıçta Khaos vardı. Sonsuz bir boşluktu, uçurumdu Khaos. Bu boşluktan Gaia (Toprak Ana) doğdu ilkin; sonra ölümler ülkesinin en derin yeri Tartaros; sonra Eros (Aşk); sonra yer altı karanlığı Erebos'la yeryüzü karanlığı Nyks (Gece) doğdu. Erebos ve Nyks birleşerek Aither (Esir), yani dünyayı saran hava tabakasının üstündeki arı ve ışıklı Gök'ü ve Hemera'yı (Gün) meydana getirdiler¹².

Gaia (Toprak Ana) tek başına Uranos'u (Gök), Pontos'u (Deniz) ve Dağlar'ı yarattı. Peşinden, oğulları Uranos ve Pantos'la birleşerek, artık yaratılmış olan evreni tanrısal varlıklarla doldurdu¹³.

6 Hesiodos'un işlediği konular nedeniyle üslubu, Homeros'un üslubundan farklı olmaktadır. Hesiodos ahlaksal sorunlarla ve de dinsel mitlerle ilgilenmesinden dolayı; Homeros'un şiirlerindeki destansı (epik) biçim yerine, öğretici (didaktik) bir biçim kullanmaktadır. Hesiodos, öğretici (didaktik) şiir biçiminin de yaratıcısı olarak; Yunan düşünce ve edebiyat dünyasında bir yeniliktir. Hesiodos eserlerinde kendi hayatından da örnekler vermesi, bir başka yenilik olarak sunulmaktadır. Burcu Biber, "Mitos'tan Logos'a Geçiş Sürecinde Tragedya'nın Yeri ve Önemi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, 2006), s. 42; Aristoteles Metafizik eserinin birinci kısmında, Homeros ve Hesiodos'u doğayı konu alan ve nedenleri kanıtlayıcı biçimde sergileyen insanlar olarak niteler ve onları "ilk teologlar" arasında sayar. Bkz., Ahmet Arslan, İlkçağ Felsefe Tarihi I- Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi, 2. b., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 75; Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, 7. b., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1994, s. 19; Walther Kranz, Antik Felsefe-Metinler ve Açıklamalar, Çev.: Suat Y. Baydur, 2. b., İstanbul, Sosyal Yayınlar, 1994, s. 11; Frank Thilly, Felsefenin Öyküsü-I Yunan ve Ortaçağ Felsefesi, Yay. Haz.: Ledger Wood, Çev.: İbrahim Şener, İstanbul, İzdüşüm Yayınları, 2007, s. 24.

7 Hesiodos, Eseri ve Kaynakları, Çev.: Sabahattin Eyuboğlu-Azra Erhat, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1977.

8 Theogonia konusunda bir parantez açıp Veyne'e kulak verelim: "Bu (Theogonia'daki) soyağaçlarının çoğu alegoridir ve anlaşılan o ki Hesiodos kendi kavramsal tanrıların Olymposlulardan daha çok ciddiye alır. Ancak, bunca açıklayıcı bilgiyi ve adı nasıl biliyor? Tüm bu eski kozmogonyaların hakiki birer roman olması nereden ileri geliyor? Elbette ki bu, bilgiyi başkalarının inancı üzerinden belirginleştiren bakişimsizlikten ileri geliyor; Hesiodos, söylediklerinden dolayı kendisine inanılacağı biliyor, kendi kendini başkalarının kendini göreceği gibi görüyor: Çünkü kafasından geçen tüm şeylere ilk inancak kişi kendisidir. İnsan önemli sorunlar hakkındaki hakikatı kendi kendine bulamayınca ve herhangi bir tanrının bu konuda açıklamayı olmayınca, der Phaidon, bu konuda söylenenlerden en iyisini kabul etmekten ya da bilen birisinden öğrenmekten başka çare kalmıyor. Bu durumda mitin 'deniliyor ki' vurgusu anlam değiştirir; mit, artık havada kalan bir bilgi, yalnızca daha şanslı ya da kurnaz olanların kullandığı doğal bir kaynak değil, bilgileri dilden dile dolaşan âlimlerin bir ayrıcalığıdır." Paul Veyne, Yunanlılar Mitlerine İnanmışlar Mıydı?, Çev.: Mehmet Alkan, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2003, s. 47.

9 Şefik Can, Klasik Yunan Mitolojisi, 6. b., İstanbul, İnkılâp Kitabevi Yayınları, t. y., s. 5.

10 Bkz., Ibid.; Arslan, Op. cit., s. 78

11 Thilly, Op. cit., s. 23; Afşar Timuçin, Düşünce Tarihi-I -Gerçekçi Düşüncenin Kaynakları, 5. b., İstanbul, Bulut Yayınları, 2004, s. 159.

12 Bedrettin Cömert, Mitoloji ve İkonografi, Ankara, Ayraç Yayınları, 1999, s. 17.

13 Ibid.

Gaia'nın Uranos'la birleşmesinden, altısı erkek altısı dişi olmak üzere on iki tane Titan üç Kyklop¹⁴, üç tane de dev (Hekatonkheir Centimanes yüz kollu) doğdu¹⁵. Titan dev anlamına gelir. Hesiodos Titan sözcüğünde çifte bir etimoloji gösterir¹⁶: uzatmak, germek, yayılmak anlamına gelen "titainein" ve öz anlamına gelen "tisis" ama Titanlar Kykloplar ve Hekatonkheirler gibi doğa dışı, azman yaratıklar değildir¹⁷. Tanrıların oluşum tarihinde Titanlar yaratıcı evrensel güçle tanrılar arasında bir geçiş yeri oluştururlar. Yaşlı Tanrılar diye anılan Titanlar¹⁸ eski tanrılardır, iri ve güçlü varlıklardır¹⁹. Bunlar tanrısal varlıklardır, ama aynı zamanda, bazıları, neredeyse, yalnızca natüralist özelliklerini

sonuna kadar korumuş olan temel güçlerdir de²⁰. Okeanos (okyanus yani dünyayı kuşattığı ileri sürülen ırmak), Koios, Krios, Hyperion (yukarıda giden, yani dünyanın üstünde dolaşan anlamına gelmektedir, güneşin, ayın, şafağın babası), İapetos (dikkati simgelemektedir ve Atlas'ın ve Prometheus'un babasıdır) ve Kronos (en önemli Titan olarak gösterilir. Latincesi: Saturnus) erkek Titanlardı. Titanides denilen dişi titanlar ise şunlardı: Theia (görüntü), Rheia (cinsel bereket), Themis (adalet tanrıçası), Phoibe, Mnemosyne (hafıza) ve Tethys²¹. Bu on iki Titan, Zeus'la birleşen Themis ve Mnemosyne dışında, öbür Titanlar ve Titanidler aralarında evlendiler ve bunun sonucunda birçok çocuk (Tanrı-

14 İsimleri Brontes, Steropes, Arges'tir.

15 Ibid.

16 Hesiodos bu iki sözcüğü bir arada kullanarak kelime oyunu yapar: "Uranos kızıp oğullarına Titan adını verdi onlara: Fazla yükseğe el uzatmakla çılğınca Korkunç bir suç işlemişlerdi çünkü, Gelecek zaman öz alacaktı onlardan." Hesiodos, *Op. cit.*, s. 111.

17 Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 16. b., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2008, s. 286-287; Derman Bayladı, *Mitoloji Sözlüğü- Klasik Mitologyada Tanrılar-Olaylar-Kahramanlar*, İstanbul, Say Yayınları, 2005, s. 491.

18 Titanlar farklı anlamlarda ve biçimlerde kullanılmıştır. Titanlar'ı Platon Yasalar adlı eserinin bir yerinde (701-c) çok farklı anlamda kullanmıştır. Halkın, üstün yetke tarafından kabul edilmiş yasalara karşı gelmesine neden olan başıbozuk-kötü karakter kaynağı olarak kullanmayı tercih etmiştir. Platon, aşırı özgür bir yaşamın gelişmesini başından beri izleyebilmemiz için, her şeyden önce o zamanki müzik yasalarından söz etmek gerektiğinden bahsetmiş ve eskiden müziğin kendine özgü tür ve figürlere göre ayrıldığını ve bunların belirli kurallara ve düzene göre icra edildiğinden bahsetmektedir. Daha sonraları ise müziğin doğru kuralını bilmeyen, sanattan uzak ve kural tanımayan ozanların çıktığından ve bunların halka kural tanımazlığı ve yapabilirlermiş gibi karar verme cüretini aşıladıklarından bahsetmektedir. Bu bakış açısıyla; demokrasinin bozulduğu konusunda da bağlantı kurar Platon: "Böylece, seyirci sanatta güzel olanla olmayışı anlar gibi, tiyatrolar sessizlik içindeyken gürültüye boğuldu ve bu sanattaki yönetimde "aristokrasi" yerini "seyirci egemenliği" (teatrokrati) bıraktı. Eğer özgür insanların demokrasisi bununla kalsaydı sonuç bu kadar kötü olmazdı. Ama şimdi müziğin ardından herkesin her şeyi bildiği sanısı ve kural tanımazlığı aldı yürüdü, sonra da başıbozukluk geldi. Çünkü her şeyi biliyoruz diye küstahlaştılar, bu da arsızlığı doğurdu.(701-b)" Devamında ise konuyla ilgili olarak Titanları en başta işaret ettiğimiz anlamda kullanıyor: "Bu başıboşluktan sonra yöneticilere boyun eğmeye karşı isteksizlik doğacaktır, bundan sonra ana-babanın ve büyüklüklerin baskısını ve uyarılarını dinlemeyecek, sonuna doğru yasalara bağımlı olmama-ya çabalayacak en sonunda da edilen yeminlere, verilen sözlere ve tanrılara hiç aldırmayacak, Titanların o anlatılan eski karakterlerini taklit edip ortaya koyarak, yeniden o duruma gelecek ve başından felaket eksik olmadan acı bir hayat sürecektir. (701-c)" Bkz., Katherine J. Bailes, "The Themis Principle: Mystery and Irrationality in The U.S. Legal System", (A Dissertation to Pasifica Graduate Institute in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Mythological Studies with emphasis in Depth Psychology, 2002), p. 60-63; Platon, *Yasalar*, Çev.: Candan Şentuna-Saffet Babür, 3. b., İstanbul, Kabalıcı Yayınevi, 2007, s. 153-155.

19 Timuçin, *Loc. cit.*; Hamilton, *Loc. cit.*

20 Pierre Grimal, *Yunan Mitolojisi*, Çev.: Nihan Özyıldırım, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2005, s. 27.

21 Bkz., Cömert, *Op.cit.*, s. 17; Hamilton, *Op.cit.*, s. 11; Bayladı, *Mitoloji Sözlüğü*, s. 490; Erhat, *Op.cit.*, s. 286-287; Can, *Op.cit.*, s. 6.

Tanrıça-yaratıklar) doğurdular. Hesiodos da bunları uzun uzadıya anlatmaktadır. Titanlar, babası Uranus'u tahttan atan Kronos tarafından yönetilmiştir. Titanlar, "Titanomakhia" (Titanlar Savaşı) adı verilen, evren egemenliğini ele geçirmek için Olymposlu tanrılarla Titanlar arasında yapılan ve on yıl süren savaş sonucu tahttan indirilmiştir. Bu savaşta Themis, Okeanos, Hyperion, Mnemosyne Zeus'un tarafını tutmuşlardır²², ötekiler ise Kronos'un. Sonuçta savaştan Zeus ve Olymposlu Tanrılar (on iki büyük Olymposlular²³) galip çıktı ve egemenliği ele geçirdiler²⁴. Hesiodos, Themis'in adını Titanlar arasında saydıktan sonra, uzun süre ondan söz etmez, ta ki az önce bahsettiğimiz Olympos tanrıları Titanları yensin ve Zeus, Kronos'tan doğma öbür kardeşleriyle egemenliği paylaşıp yeni düzeni kursunlar. Ondan sonra da Zeus ve diğer tanrıların birleşmeleri ve üremeleri devam eder²⁵.

Themis'in mitolojide kim olduğuna ve neleri simgelediğine bakalım şimdi de. Themis adı, koymak, yerleştirmek, oturtmak, sağlamlaştırmak, saptamak anlamına gelen bir kökten (tithemi) türemiştir ve adil, adalet gibi anlamları taşımaktadır²⁶.

Grekçede themis kelimesi, yapılan veya yapılagelen "gelenek-örf" anlamında da kullanılmıştır. Themis kavramı, insanlar tarafından öğrenilmiş olan hüküm, emir veya kurallara kademeli olarak uygulanmıştır²⁷. Ayrıca themis kelimesi köken olarak İngilizcedeki "theme", "thesis" ve "doom" kelimeleri ile ortak bir konumda bulunmaktadır²⁸.

Themis, doğada, mevsimlerin, yılların ve sanatların düzenini sağlayan bir Tanrıça üçlüsüyle canlı varlıklar arasında yaşamla ölüm dengesini kuran bir Tanrıça, bir Tanrısal varlıktır. Themis, yasadır, kuraldır. Ama gelip geçici bir yasa değil, Tanrılar dünyasında da insanlar dünyasında da değişmez evrensel ve ölümsüz doğa yasasıdır. Tanrısal yasadır, onun karşıtı insansal yasa ise Nomos'tur²⁹. Themis, Olympos'ta yaşar, Zeus'un hemen yanı başında oturur ve Zeus'un vereceği bütün kararlarda ona hikmet ve adalet tavsiye ederdi³⁰. Tanrılara verdiği öğütlerle bir çeşit danışmanlık görevi de yapardı³¹. Özellikle Homeros'ta Themis'in iki işlevi vardır: Tanrıları toplantıya çağırıp bir araya getirir ve toplantıları sona erdirirdi, ikinci olarak da bu toplantılara başkanlık ederdi³². Olympos'taki

22 Bazı kaynaklara göre ise Zeus'un tarafını tutan Titanlar Themis ve Mnemosyne'dir. Cathleen Burnett, "Justice: Myth and Symbol", *Legal Studies Forum*, Vol. XI, Number 1, 1987, p. 79.

23 On iki Olymposlu şunlardır: Zeus, Poseidon, Hades, Hestia, Hera, Ares, Hephaitos, Athena, Apollon, Aphrodite, Hermes, Artemis. Bu konuda Bkz., Mark P. O. Morford- Robert J. Lenardon, *Classical Mythology*, New York&London, Longman, 1985, pp. 68-81.

24 Cömert, *Op.cit.*, s. 19.

25 Erhat, *Op.cit.*, s. 282.

26 Adrian Room, *Who is Who in Classical Mythology*, New York, Gramercy Books, 1997, p. 291.

27 Answer of "Who is the goddess of justice, depicted usually as blindfolded with scales and a sword?", *Law Library Journal*, Vol. 52, 1959, p. 234.

28 Jane Ellen Harrison, *Themis: A Study of the Social Origins of Greek Religion*, Cambridge, Cambridge University Press, 1912, p. 483; Room, *Loc. cit.*

29 Erhat, *Op.cit.*, s. 282.

30 Can, *Op.cit.*, s. 22; Nurullah Ata (Nakleden), *Mitoloji, İstanbul, Kanaat Kütüphanesi*, 1932, s. 47.

31 Bkz., John Ferguson, *Moral Values in the Ancient World*, London, Methuen, 1958, p. 15.

32 Jane Ellen Harrison, *Op.cit.*, p. 482. Örneğin şöyle söyleniyor İlyada'da (XX. Bölüm, 5-16) : Zeus çok yarlı Olympos'un doruğundan buyurdu, tanrıları toplantıya çağırın dedi Themis'e. O da dört bir yana gidip buyurdu tanrılara, gelin, Zeus'un evinde toplanın, dedi. Okeanos'tan başka hiçbir ırmak gelmemezlik etmedi, gelmemezlik etmedi hiçbir nymphe, ne güzel korularda, ne dere kaynaklarında oturanlar, ne de yeşeren çayırarda oturanlar: Hepsı geldi bulut devşiren Zeus'un evine. Oturdular cıvalı kemerlerin altında, bu kemerleri Zeus Baba için Hephaitos yapmıştı. Tanrılar toplanadursun Zeus'un çevresinde, yeri sarsan

düzeni o korurdu. Themis cismani düzenden ziyade sosyal düzenin tanrıçasıdır³³. Her yerde her zaman vardır. Themis'ten çok söz edilmez, efsanesi, öyküsü yoktur, yalnızca birkaç yerde geçer³⁴. Ürettiği, tanrısal varlıklarla sürdürür etkisini, bu varlıklar da Tanrılardan daha güçlü oldukları için ehramın tepesinde oturur gibidir Themis³⁵. Kendisi öfkeli veya cezalandırıcı değildir. Ona yeteri kadar saygı gösterilmediğinde veya adaletsizlik yapıldığında, o sessiz kalır ve onun yerine Nemesis gerekli karşılığı, cezayı verir. Themis, aynı zamanda kâhindir, kehânet gücü vardır, kehânet yeri olan Delphi tapınağını o inşa etmiştir. Örneğin, Thetis'le evlenmek isteyen Zeus'a bu evlilikten doğacak çocuğun babasından daha güçlü olacağını söylemiş, Zeus da bu evlilikten vazgeçmiştir³⁶.

Hesiodos'a göre Zeus'un birçok evliliği vardır³⁷. İlk evliliği Metis'ledir (bu evli-

likten Athena dünyaya geldi). İkinci evliliği ise, Themis'ledir³⁸. Themis bu evlilikten Moiralar'ı, Horalar'ı ve (bazılarına göre) Astraia'yı doğurdu³⁹.

Moiralar (ya da Moirai, Parka'lar da deniyor⁴⁰) Zeus'un Themis'le evliliğinden doğan üç kız kardeşidir. "Yazgı" tanrıçalarıdır. Moira sözcüğü pay ya da pay veren anlamına gelmektedir. Başlangıçta, her insanın ayrı bir "moira"sı vardı ve bu, onun bu dünyadaki payı, nasibi (ömür, mutluluk, mutsuzluk, vs...) anlamına geliyordu ve bu soyutlama, giderek hızla bir tanrısal varlık halini almıştır⁴¹. Moira denince, çokluk ecel, ölüm de akla gelir, onun içindir ki Homeros destanlarında *kader diye çevrilen Moira uğursuz ve zorlu olarak nite edilir. Homeros Moiralardan söz eder ama onların adlarını belirtmez*⁴². Hesiodos ise adlarını verir bu tanrıçaların. Birincisinin adı Klotho'dur. Bu sözcük fiil olarak "ya-

tanrı bile duydu Themis'in sesini, geldi denizin dibinden karıştı tanrılara, oturdu ortalarına, sordu Zeus'un niyetini: "Ne diye çağırдың tanrıları toplantıya, ak yıldırım mı?" İlyada'da bir başka yerde ise Here şöyle sesleniyor Themis'e (XV. Bölüm, 95) : Aç bakalım sen tanrıların eşit pay aldığı şöleni Odysseia'da ise şöyle bir kısım var (X. Bölüm, 68-69) : Yalvarırım Olymposlu Zeus adına, Themis adına, insan derneklerini toplayıp dağıtan, Themis adına. (...) Homeros, İlyada, Çev.: Azra Erhat-A. Kadir, 24. b., İstanbul, Can Yayınları, 2008, s. 439, 343; Homeros, Odysseia, Çev.: Azra Erhat-A. Kadir, 20. b., İstanbul, Can Yayınları, 2007, s. 58.

33 Answer of 'Who is the goddess of justice, depicted usually as blindfolded with scales and a sword?', *Law Library Journal*, Vol. 52, 1959, p. 234.

34 Themis'in geçtiği hikayeler için Bkz., *Can, Op.cit.*, s. 17, 53, 131; Nüzhet Haşim Sinanoğlu, *Grek ve Romen Mitolojisi*, 2. b., İstanbul, Kaynak Yayınları, 1999, s. 32; Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü- Yunan ve Roma*, Çev.: Sevgi Tamgüç, Redaksiyon: Cenap Karakaya, İstanbul, 1997, Sosyal Yayınlar, 1997, s. 784.

35 Erhat, *Loc. cit.*

36 Bayladı, *Mitoloji Sözlüğü*, s. 482.

37 Homeros, Zeus'un tek geçerli karışı olarak Hera'yı tanrı. Oysa Hesiodos, Zeus'un birden çok evliliği bulunduğunu anlatır. Cömert, *Op.cit.*, s. 19. Ayrıca Bkz., Erhat, *Op.cit.*, s. 328 (Tablo: 9).

38 Hesiodos bu birleşmeyi şöyle ifade ediyor (Theog. 901 vd.) : " Sonra Themis'le evlendi Zeus, Işık saçan Yasalar tanrıçasıyla. Bu tanrıçadan doğdu Hora'lar: Eunomia, en iyi yasaların tanrıçası, Dike, en haklı yargılar veren tanrıça, Eirene, o bereketli barış tanrıçası Ki korur insanların ekip biçtiklerini. Ve Moira'lar, yaşama paylarımızı düzenleyenler: Klotho, Lakhesis, Atropos tanrıçalar Ki bilge büyük üstünlük vermiştir onlara, Ki onlar verir yalnız insanlara Mutlu ya da mutsuz yaşama paylarını" Hesiodos, *Op.cit.*, s. 135.

39 Themis'in çocukları konusunda Bkz., Bailes, *Op.cit.*, p. 74-81. Ayrıca belirtmek gerekir ki Euripides'e göre Themis Prometheus'un da annesiydi. Bayladı, *Mitoloji Sözlüğü*, s. 482.

40 Bkz., Nurullah Ata (Nakleden), *Op.cit.*, s. 12.

41 Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, s. 513.

42 Bkz., Bayladı, *Mitoloji Sözlüğü*, s. 350; Erhat, *Op.cit.*, s. 207; Robin Hard, *The Routledge Handbook of Greek Mythology*, London&New York, Routledge, 2004, p. 27-28; William Smith (Ed. By.), *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology Vol. II*, Boston, Little, Brown, And Company, 1867, p. 1109-1110.

şam ipliğini eğirmek” anlamına gelir. İkinci Kız kardeş Lakheis’tir. Anlamı ise “yazgı”dır. Üçüncüsünün adı Atropos’dur, “geri adım atmaz, bildiğinden şaşmaz, bükülmez” anlamlarını içerir⁴³. Klotho elinde örekesiyle, her bir ölümünün, doğduğu andan itibaren, ölümüne dek ömür ipliğini eğirir; bundan dolayı işareti masuradır. Lakheis, ömrün uzunluğunu belirler; işareti ise kâğıt tomarı veya küredir. Atropos ise, ömür ipliğine kaçınılmaz darbeyi indirir; bu nedenle makas, terazi veya güneş saati taşır⁴⁴. Her üçü de Zeus’un kızıdır, ama onların verdiği kararı değiştirmeye babalarının bile gücü yetmez. Bu tanrıçalar ölümlülerin alınyazılarını kararlaştırdıkları gibi, gök kürenin hareketine ve dünyanın düzeneğine de göz kulak olurlar. İnsanların yazgıları, bu tanrıçaların yaşadıkları sarayda demir ve tunç üzerinde kazılmıştır. Hiçbir şey silemezmiş onları⁴⁵. Belirtilen görevler dışında insanların doğumlarını yöneten de Moiralar’dır yine. Hades’e geçici olarak giren kahramanları oradan gün ışığına çıkarırlar da Moiralar’dır. Hesiodos’un tanıtımından anlaşıldığına göre Moiralar insanlara yalnızca mutsuzluk değil, mutlu yaşama paylarını da veriyorlarmış⁴⁶.

Ayrıca Moiraların efsaneleri yoktur; onlar yarı dinsel, yarı filozofik bir görüşün canlandırılmış imgeleridir⁴⁷. Keza, Platon, Devlet’in son bölümünde, yeniden yeryüzüne çıkacak olan ruhların Moiralara başvurduğunu anlatmaktadır⁴⁸.

Themis ile Zeus’un diğer çocukları ise Hora’lardır. Hora’lar doğada düzeni simgeleyen üç tanrıçadır⁴⁹. Homeros bu tanrısal kızları “Gök’ün Kapıcıları” diye adlandırır. Olympos’un kapılarını açıp kapama görevini onlar yerine getirmiş⁵⁰. Hora sözcüğü, doğal zaman parçası, yıl, gün, saat, yaşama değışikliğı, iklim gibi anlamlara gelir ve ölçüyü, ölçmeyi, değişenin bir düzen içinde belirlenmesi düşüncesini içerir⁵¹. Hora, Yunanca ve Latince de hem “mevsim” hem de “saat” anlamına gelmektedir. Latince saat anlamına gelen “hora” ile bir tutulduğu için adları “Saatler” diye de çevrilir. Bu çeviri hem doğru, hem yanlıştır, çünkü bu tanrısal varlıklar bir ölçü, bir düzeni yansıtmakla zaman ölçülerini de içerirler, ama etkileri bu insan-sal kavramları çok aşar⁵².

Horalar üç tanedir: Eunomia, Eirene ve Dike. Hora’ların teker teker adlarını ele

43 Bayladı, *Mitoloji Sözlüğü*, s. 350.

44 Cömert, *Op.cit.*, s. 58; Can, *Op.cit.*, s. 22; Sinanoğlu, *Op.cit.*, s. 22-23; William Smith, *The Wordsworth Classical Dictionary, Wordsworth Reference*, 1996, p. 270-271.

45 Bayladı, *Mitoloji Sözlüğü*, s. 350.

46 *Ibid.*

47 Erhat, *Op.cit.*, s. 207.

48 “Bütün ruhlar hayatlarını geçtikten sonra gene o sırayla Lakheis’e yaklaşmışlar. Lakheis her birine kendi perisini vermiş; bu peri hayatı boyunca ona hizmet edecek, seçtiği kadere göre yaşatacağı onu. Bu peri ilkin ruhu Klotho’ya götürüp onun eli altından ve döndürdüğü kirmenden geçiyormuş; böylece ruh seçtiği kadere bağlanıyormuş. Ondan sonra Airopos, Klotho’nun eğirdiği kaderi ölçülmez hale sokuyor, sonunda ruh hiç arkasına dönmeden Kader’in tahtı önüne gelip duruyor, sonra öte yanına geçiyormuş.” (Devlet. X, 620 d-e) Bkz., Platon, *Devlet*, Çev.: Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz, 7. b., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003, 279-280, 277.

49 Derman Bayladı, *Tanrıların Öyküsü*, 5. b., İstanbul, Say Yayınları, 2007, s. 294.

50 Bayladı, *Mitoloji Sözlüğü*, s. 222-223; Hard, *Op.cit.*, p. 209.

51 Ahmet İnam, “Tehneh Kavramı Üstüne Bir Araştırma”, *Teknoloji Benim Neyim Oluyor?*, 3. b., Ankara, ODTÜ Yayıncılık, 2005, s. 88-89.

52 Erhat, *Op.cit.*, s. 146.

alacak olursak⁵³, simgeledikleri varlıkları da daha iyi anlamış oluruz: Birincisi Euno-mia düzeni, iyi yasalarla kurulmuş bir toplum düzenini simgeler. Eirene ise insanlara bereket ve mutluluk sağlayan barıştır. Dike hak ve adalet anlamına gelir, Themis'in kızları arasında ister yazında, ister yaşamda adı en çok geçen tanrıça odur. Bu tanrıçalar doğal ve insansal toplulukların can damarı, denge ve sürekliliğin başlıca etkenleridir⁵⁴. Horalar'a baktığımızda, belki de bazı Avrupa dillerinde adaletle ilgili di-şil kavramlar/sözcükler ile bu dişillik arasında bir bağ kurulabilir (örneğin Almanca die Justiz (adalet) ve die Gerechtigkeit (doğruluk, hakçalık), Fransızca la justice (adalet) ve la justesse (doğruluk)⁵⁵.

Horalar'ı kimi zaman Aphrodite'nin alayında Kharit'lerle birlikte, kimi zaman da Dionysos alayında, ya da Persephone'nin oyun arkadaşları arasında görürüz nihayet, ormanlar ve sürüler tanrısı Pan, onlarla birlikte olmaktan haz duyar-dı⁵⁶. Helios'un (Güneş) ateş soluyan atlarını güneş arabasına koşan da yine Hora'lar-mış. Aynı şekilde Horalar Hera'nın atlarını da hazırlarlar. Onların yetiştirilmesiyle de görevlidirler. Adonis'i Ölümler ülkesinden alıp getirme görevi de yine Horalar'ın üzerindedir⁵⁷.

Horalar saçları örgülü, etekleri topuk-larına kadar inen uzun entarili, başları taçlı üç genç kız olarak tasarlanırdı. Mevsim-leri de temsil ettikleri için de ellerinde bir buğday başağı, bir üzüm salkımı ya da bir çiçek tutarlardı. Ama onlar, daha çok soyut kavramlar olarak tasarlanır ve efsanelerde rol almazlardı⁵⁸.

Konumuz açısından büyük önem taşıyan Dike'yi ele alalım. Dike yukarıda bah-settiğimiz gibi Horalar'dan biridir. Dike sözcüğü; hak, yol, adet, örf; töre, düzen, nizam, yasa, hak; hüküm; yasaya veya tö-reye uygun eylem, dava, mahkeme, yargı-lama, hâkimin hükmettiği bedel, tazminat ya da ceza gibi anlamlara gelmektedir⁵⁹. Ancak belirtmek gerekir ki Dike'nin anlamı ve etimolojisi bir hayli muğlak ve karışık görünüyör⁶⁰. İddiaya göre Dike, 'yol', 'patika' gibi bir kök anlama sahip. Böyle olunca Dike kelimesinin negatifi olan Adi-kia, yolsuz olmaklığı, yoldan çıkmışlığı bildiriyor olsa gerek; ama Adikia, hep 'adaletsizlik' diye çevrilegelmiş; yani Dike adalet (justice) olunca Adikia adaletsizlik (injustice) olur, denmiş⁶¹. Ayrıca adalet denen Dike, olağan olana, adet olana, normal olana da gönderir. İşte buna, yani adete uyana, tanzim edilmiş olana, 'yol'a sadık kalana, Grekler, Dike köklü bir kelime ile

53 *Düzen, barış ve adalet anlamları yanında Atinalılar onlara, Thallo, Aukso ve Karpo (bitkilerin yerden çıkması, boy atması ve meyve vermesi fikirlerini çağrıştıran üç isim) da diyorlardı. Grimal, Mitoloji Sözlüğü, s. 298.*

54 *Erhat, Loc. cit.*

55 *Erdoğan Yıldırım- Hasan Ünal Nalbantoğlu, "Adaletin Kurgu Sökümü Yapılabilir mi? Derrida'nın Bir Savı Üzerine Çeşitlemeler", HFSA.-9, Haz.: Hayrettin Ökçesiz, İstanbul, İstanbul Barosu Yayınları, 2004, s. 98.*

56 *Erhat, Loc. cit.; Grimal, Mitoloji Sözlüğü, s. 298.*

57 *Bayladı, Mitoloji Sözlüğü, s. 222.*

58 *Bayladı, Mitoloji Sözlüğü, s. 223; Erhat, Loc. cit.; Grimal, Mitoloji Sözlüğü, s. 298.*

59 *Francis E. Peters, Antik Yunan Terimleri Sözlüğü, Çev. ve Hazırlayan: Hakkı Hünler, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2004, s. 71.*

60 *Bkz., Matthew W. Dickie, "Dike as a Moral Term in Homer and Hesiod", Classical Philology, Vol.: 73, No. 2 (Apr., 1978), p.91-101; Michael Gagarin, "Dike in Archaic Greek Thought", Classical Philology, Vol.: 69, No. 3 (Jul. 1974), p. 186-197.*

61 *Hünler, Op.cit., s. 69.*

seslenirler; dikaios derler ve bizler onu, genellikle adil veya adaletli diye çeviririz⁶² (dikaiosune-adalet). Bunun dışında Dike sözcüğü, adaletin uygulandığı mahkeme için ve mahkemede verilen hüküm için de kullanılır; “diken didonai” deyimiye ceza görmek anlamına gelir⁶³. Vurgulamak gerekir ki, Dike sözcüğü içerdiği birçok anlamın arasında özellikle Doğruluk, Hak ve Adalet kavramlarını öne çıkartıyor ve tanrısal bir varlık olarak kişiselleştiriyor bu kavramları⁶⁴. İşte Dike, geçerahlak ve hatta evren düzeni ihlal edildiğinde amansızlığı, kör öcalışı temsil eden ve sayıları hep değişen erynis’lerden farklı olarak, insan düzeninde adalet, hak ve doğruluğun temsilcisidir⁶⁵. Zaten Dike, evrensel düzenin, başka bir deyişle tanrısal Yasa’nın (Themis) insan toplumu içinde somut tezahüründen başka bir şey değildir⁶⁶.

Dike insanlar arasında yaşardı, onun içindir ki, şiirde de düzyazıda da çok adı geçmektedir. Dike kavramından Yunanlıların ne anladığını iyice kavramak için Hesiodos ve tragedya yazarlarına genel olarak değinelim.

Hesiodos’un ikinci büyük eseri İşler ve Günler’e konumuz ekseninde yakından bakmaya çalışalım. Heksameton nazım ölçüsüyle yazılmış bu eser tamamıyla ahlakal bir yol tutmuştur: kendi başına gelerek yaşadığı haksızlıktan hız alarak hak ve adaletin halk ile birey için olan önemi üzerine ders veriyor ve insanların gittikçe soysuzlaşması karşısında duyduğu kaygıların yükü altında ezilmesine rağmen doğru ve hakça çalışmanın getireceği uğur ve bereketi zihinlere yerleştirmeye çalışıyor⁶⁷. Hesiodos’un bu yapıtının başlangıcında Dike’ye vurgu yapılmaktadır⁶⁸. Ayrıca, Dike için 180 dizeye yakın uzun bir bölüm ayrılmıştır⁶⁹. Bu bölüm Hesiodos’un bütün hayat felsefesini verir. Yalnız Hesiodos’u tanımak bakımından değil de, orta halli bir insanın toplum içinde Dike tanrısal kavramını nasıl görüp nereye yerleştirdiği açısından inceleyebiliriz bu parçayı⁷⁰. Bölüm bir hayvan masalıyla başlar⁷¹; “krallara” yani yargıçlara seslenen şair, hayvanlar dünyasında kaba kuvvetin hüküm sürdüğünü, ama insanlar dünyasında öyle olmadığını söyler. İnsanlar arasında Dike vardır. Dike tanrı Zeus’tan gelir, Dike yani doğru-

62 Ibid.

63 Erhat, *Op.cit.*, s. 90.

64 Bayladı, *Mitoloji Sözlüğü*, s. 128.

65 Yıldırım-Nalbantoğlu, *Loc. cit.*

66 Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Cilt 1: Taş Devrinden Eleusis Mysteria’larına*, Çev: Ali Berktaş, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2003, s. 319.

67 Kranz, *Op.cit.*, s. 19.

68 **SESLENİŞ**: Ey dillere destan Pierre Musa’ları, Sözünü etmeye gelin Zeus’un, Övmeye gelin babanız! Odur ünlü kılan, ünsüz bırakan insanları. Zeus diledi mi şanslısın, dilemedi mi şanssız. Gücsüze güç verir, güçlüyü ezer, Eğiverir mağrur başları, yüceltir alçak gönülleri, Kamburu dimdik eder, dimdiki kambur. Yücelerde oturan, göklerden seslenen Zeus. Beni dinle, gör beni, işit beni, Dike’den yana gitsin yargıların, Ben Perses’e gerçekleri söylerken. (İşler ve Günler, 1-10) Hesiodos, *Op.cit.*, s. 143.

69 Bkz., Hesiodos, *Op.cit.*, s. 149 vd.

70 Erhat, *Op.cit.*, s. 90.

71 **Adalet**: Şimdi krallara bir sözüüm var, Ne kadar söz bilir kişiler olsa da krallar. Atmacanın biri alaca boynulu bülbüle demiş, Bülbülü sıkarken yaman pençelerinde, Zavallıcık inerken keskin turnaklar gövdesinde, Şöyle demiş atmaca bizimkine hışmıyla: “Ne bağıryorsun be, pis ufaklık? Senden daha güçlü birinin elindedin. Ne kadar güzel türkü söylersen söyle, Seni ben götüreceğim istediğim yere, Orada ya yiyeceğim seni kütür kütür, Ya da, dilersem, koyuvereceğim seni. Kendinden güçlüsüne ayak direyen zirdelidir; Acı çeker, kepaze olur boşuna.” Böyle demiş yel kanathı atmaca, Yüce göklere uçan kuş. (İşler ve Günler, 205-210) Hesiodos, *Op.cit.*, s. 149.

luk, toplulukların varlığını ve mutluluğunu sağlar. Hesiodos burada tanrıça Dike'ye uzun bir övgü yazar⁷². Kardeşi Perses'ten haksızlık gören ve yargıçlarca korunmayıp hakkını alamayan Hesiodos'un Dike'ye bu övgüsü patetik olmakla kalmaz, kendilerine yargıç deyip de rüşvet alarak eğrilik yoluna sapan krallara da etkin bir derstir⁷³. Krallar gibi, tüm insanların da adaletle, doğrulukla ve haklılıkla yaşaması, hareket etmesi öğütlenmektedir burada⁷⁴.

Soylar mythos'u dünyayı bir cehennem çevirmekle bitmişti. Yoksulluk, umutsuzluk sarmıştı ortalığı, insan Pandora'nın işlediği (ki buna da suç denmez ya, bir ted-

birsizlikti sadece) yüzünden ne kadar kötülük varsa, hepsini başlarına bela etmişlerdi. Bundan kurtuluşu adalete güvenle, Dike'yi insanların arasına almak, onu her işte uygulamakla görmek ve salık vermek, Hesiodos'un Yunan düşüncesine en büyük katkısıdır⁷⁵. Kratos'la Bia'yı kendine başlıca yardımcı eden Zeus burada bir zorba olmaktan çıkıyor, insanlığa yarar ve iyilik getiren tanrı, gerçek bir tanrı oluveriyor. Yeryüzü de yeni baştan bir altın çağa, bir cennete dönüşüyor. Doğruluk üzerine kurulu bir insan cenneti...⁷⁶

Hesiodos'ta yeni oluşan yapının, sitenin farklı toplum katmanları arasındaki

72 *İşler ve Günler'de yukarıda hayvan masalıyla başlangıcına yer verilen "Adalet" başlıklı bölümün devamı şöyledir: Ama sen Perses, doğruluktan yana ol, Aşırılığa kaptırma kendini. Biz zavallılara iyi gelmez aşırılık, Büyükleri bile yıpratır azınlık, Başlarına bela geldi mi, ezilir altında. Doğru işlerden yana gidenler güzel yol, Haklı kazanır önünde sonunda, Çeke çeke aklı başına gelir budalanın. Yeminler gelir eğri yargıların ardından Ve Hak yükseltir o zaman sesini Rüşvetle hak yiyenlere karşı Ve düşer ağılayarak arduına insanların, O insanların ki sürmüşlerdir Hak'ı haksızca Evlerinden, yurtlarından dışarı. Ama onlar ki yerliye yabancıya karşı Doğru yoldan, doğru yargılardan ayrılmazlar, Onların yurtları uygarlığa kavuşur, Mutlu kişiler yaşar kentlerinde, Delikanlıları besleyen barış gelir ülkelerine Ve engin bakışlı Zeus, yüce Tanrı, Acı savaşıardan korur onları. Bu haklardan yana gidenler düşmez hiçbir zaman Açlık, kıtlık gibi belalara, Bol bol meyvelerini yerler şölenlerde özene bezene işledikleri bahçelerinin. Toprak bereketli bir hayat sunar onlara, Dağda meşenin tepesi palamut dolar, Gövdesi cıvil cıvil arı, Koyunlar taşıyamaz olur yünlerini, Babalarına benzer çocuklar doğurur analar, Bolluk içinde yaşar giderler. Uzak denizlere açılmazlar geçinmek için, Birakıp kendi hareketli yurtlarını. Ölçüyü kaçırın, kötü yola sapan kişileriye, Cezalandırır engin bakışlı Zeus, Bütün bir kent yıkılır bazen Bir tek kişinin işlediği suç yüzünden. Bela, veba, kıtlık iner göklerden, Erkekler üretmez, kadınlar doğuramaz olur, Evler yıkılır gider o zaman, Kronosoğlu Zeus duvarları yerle bir eder, Koca orduları bozguna uğratar, Ya da darmadağın eder donanmaları. Ey krallar, siz de düşünün bu haklı düzen üzerine: Yanı başınızda insanlarla sarmaş dolaş ölümsüzler vardır, Hep gözetler dururlar o insanları ki Haksız yargıçlarla insanı insana ezdirirler Ve korkmazlar yukarıdan bakan tanrılara. Utuz bine varır sayısız, ölümlülere gözetlemek üzere Zeus'un bizi besleyen topraklara yolladığı ölümsüzlerin. Bunlar sisler içinde dolaşırlar dünyayı, Kollarlar insanların iyi kötü işlerini. Bir kız vardır, Zeus'un kızı, Adı Dike, Olympos'lu tanrılar sayarlar, severler onu. Biri saygısızlık emesin ona haksızlık edip, Hemen gider oturur dizleri dibine. Babası Zeus'un, Kronosoğlunun, Ve dert yanar ona, insanların haksızlığından. Ne yazık ki bütün halk çeker cezasını Kötü karar veren yolsuz kralların. Bunları görün de doğru yargılar verin ey krallar, Siz ki hep rüşvet yer, haksızlık edersiniz. Başkasına haksızlık etmek kendine kötülük etmektir. Kötü düşünce düşüneni yakar herkesten önce. Her şeyi bilen Zeus'un her şeyi gören gözü Bunu da görür, görmek dilerse, Haklı haksız ne varsa kentte gözünden kaçmaz. Ben de oğlum da vazgeçeriz hemen bugün doğruluktan, Eğer Hak hoş görürse haksızlığı. Ama bir türlü inanmam İşini bilen Zeus'un Böyle işlere meydan vereceğini. Ey Perses, beni can kulağıyla dinle, Haktan yana ol, zorbalığı sil kafandan. Budur buyruğu Kronosoğlunun insanlara. Madem hak nedir bilmezler, Kemiredursunlar birbirlerini Balıklar, yurtçu hayvanlar, kanatlı kuşlar. (İşler ve Günler, 210-275) Hesiodos, Op.cit., s. 149-151.*

73 Erhat, Op.cit., s. 90.

74 Biber, Op.cit., s. 51.

75 Erhat, Loc. cit.

76 Ibid.

77 Biber, Loc. cit.

dengeyi sağlayan bir kavram olarak, adalet temeli üzerine oturtulması söz konusu olmaktadır⁷⁷. Vernant'a göre; sitenin içinde ve Hesiodos'un dünyasında *dike*, yerle gök arasında ayrılmış gibi iki planda rol oynuyor: “*Küçük ve kaba çiftçi için dike bu dünyada ‘armağanların yiyicisi’ kralların keyfiliğine bağlı bir karardır; gökte ise, uzak ve yanına varılamayan yüce bir tanrısalıktır. Oysa yazının ona verdiği tanıtma olanağı ile dike tersine, ideal bir değer gibi sürekli ortada görünür; salt insan planında canlanır, herkes için bir kural olan, ama herkesin üstündeki yasada gerçekleşir; usa uygun bir ölçüdür, tartışmalara uğrar, kararnameyle değiştirilir ama kutsal bir buyruk gibi dile getirilmekten de geri kalmaz.*”⁷⁸ Ayrıca Hesiodos, yaşadığı dönemin geçiş sürecindeki tüm olumsuzlukların ve kötülüklerin bilincindedir ve *Dike* (Adalet) bu noktada devreye girerek insanlar arasındaki dengeyi ve eşitliği sağlayan bir norm olarak sunulmaktadır⁷⁹. Böylece Hesiodos, *Dike*'yi insanlar arasında katarak, Eski Yunanistan'daki çatışmalar ve çekişmelerle dolu kargaşalı yaşamı düzene koyacaktır⁸⁰. *Dike* (Adalet), insanların

görevlerini, işlevlerini ve toplum içindeki konumlarını da belirlemekte ve bireylerle toplumsal yapıyı oluşturan bölümler arasında görevlerin, onurların, erkin paylaşımını sağlamaktadır. Böylece *Dike*, bir ve aynı topluluğu, birleşmiş siteyi kurmak için, bu öğeleri uyumlu hale getirmektedir⁸¹.

Hesiodos'un bu görüşünü tragedya yazarları da benimser, bunların başında da Aiskhylos gelir. Aiskhylos'un tragedialarında *Dike*, bütün oluşların temel kuvvetlerinden biri diye gösterilir⁸². Ahlakı her şeyden üstün tutan bu şair, doğruların ocaklarında mutluluğun ürünlerinin bulunduğunu söyler (Agam. 750 vd.); Sophokles de Elektra tragedyasında işlenen suçun hemen peşinden *Dike*'nin, üç tanrıçaları⁸³ Erinys'lerle birlikte geldiğini ileri sürer (Elekt., 472 vd.)⁸⁴.

Öte yandan, Tanrıça *Dike*, kâinat nizamını ve zaman ile düzeni temsil etmekteydi. Zaten kâinat (kosmos), bir nizamdır, denge ve düzen demektir⁸⁵. Söz konusu nizam, sadece göklerin düzeni (mevsimler, yıldız ve gezegenler vs.) değil, aynı zamanda ve özellikle dünyevi düzen, yani toplumsal ve

78 Jean-Pierre Vernant, *Yunan Düşüncesinin Kaynakları*, Çev.: Hüseyin Portakal, İstanbul, Cem Yayınevi, 2002, s. 50

79 Biber, *Op.cit.*, s. 52.

80 İnam, *Op.cit.*, s. 89.

81 Vernant, *Yunan Düşüncesinin Kaynakları*, s. 70.

82 Behçet Necatigil, *Mitolojya Sözlüğü*, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2006, s. 42.

83 Erinys'ler kimi zaman bir, kimi zaman birçok kimi zaman da üç (Alektö, Tisiphone, Megaira) olarak gösterilen üç alma tanrıçalarıdır. Onlar, suç işleyen özellikle de cinayet işleyenlerin peşine düşerlerdi. Cinayetle oluşan kan kokusunu alarak suçlunun hemen peşine düşerler ve suçluyu sonsuza dek kovalarlardı. Erinys'lerin en çok rol oynadıkları şiir eseri Aiskhylos'un “Agamemnon”, “Khoephoroi” ve “Eumenides” trilogia'sıdır. Romalılarda ise bu tanrıçanın adı “Furiae” (Furiler; Öfke) idi. Bayladı 151-152. Erhat, 104-106 Diğer bir üç tanrıçası Nemesis'tir. Nemesis hem soyut bir kavramı simgeler, hem de tanrısal bir varlık olarak canlandırılır. Hesiodos'a göre Gece tanrıça Nyks'in kızıdır. Kavram olarak Nemesis tanrısal öcü simgeler, kimi zaman Erinyslere karışır, ama çokluk insanlarda ölçsüzlüğü, kendine ve talihine aşırı güveni (hybris) cezalandıran varlık olarak gösterilir. Sonraları suçu önleyici nitelikleri olan bir tanrıça olarak da gösterilmiştir. Erhat, *Op.cit.*, s. 104-106, 215; Bayladı, *Mitoloji Sözlüğü*, s. 151-152, 362; H. Argun Bozkurt, *Hukukun Öyküsü*, Ankara, (Eser Sahibinin Kendi Yayını), 2006, s. 19.

84 Erhat, *Op.cit.*, s. 90.

85 Kaan H. Ökten, “Nikomakhos'a Etik Beşinci Kitapta ‘Adalet’ ve ‘Adaletsizlik’ Kavramları”, *HFSA-13*, Haz.: Hayrettin Ökçesiz, İstanbul, İstanbul Barosu Yayınları, 2005, s. 146-147.

siyasal yaşamdaki düzen olarak anlaşılmalıdır. Bu denge ve düzen, Dike kavramıyla ifade ediliyordu⁸⁶. Bu bağlamda, Dike olarak adalet, kozmik düzen ve kısaca düzen anlamına geldiğine göre, bu düzeni adikia-ya, kaotik olana, düzensizliğe verilen karşılık olarak okumak mümkündür – hatta Heidegger tarafından Anaximandros fragmanı üzerinden böyle bir okuma, muhtemelen bir okuma yapılmıştır. Dike (fug) olarak adalette ‘vermek’, karşılık verme hali olarak; kendisinden önce gelen adikia’ya (unfug) karşılık verme olarak, böyle⁸⁷. Öte yandan Heidegger, Dike ile Tekhne arasındaki karşıtlığı, Sophokles’in Antigone’sinde insanın en aşırı ve en tekinsiz varlık (deinotaton) olarak nitelenişiyile bağlayarak tartıştığı “Metafizığe Giriş” dersinde öne çıkarır⁸⁸. Heidegger en üstgücün uyarlayıcılığı (überwältigende Fug; düzen=kosmos) saydığı Dike ile tanımı gereği zanaat değil, şiddet de içeren ‘bilgi’ niteliğiyle tekhne arasındaki çatışmayı öne çıkarmaktadır⁸⁹. Heidegger’e göre, eğer Dike yasal veya ahlaki anlamda modern soyut bir kavram olarak “adalet” diye alınırsa, sözcüğün antik Yunan dünyasındaki orijinal metafizik anlamı yiter⁹⁰. Dike kural [norm] olarak yorumlandığında da aynı şey geçerlidir. Hüküm sürdüğü tüm alanlarda bu en üst güç bir uygun düzendir [Fug]. Varlık [Das Sein], yani phûsis’in gücü esas ve kökte olandır; logos ise yöneten uygun-düzen [fügender Fug], yani Dike’dır⁹¹.

Diğer bir nokta, Dike kavramı açısından zaman ve yordam ayrı bir öneme sahip olmaktadır. Buna göre zaman, her şeyin uygun bir zamanının olduğuna işaret eder; mevsimlerin, bitkilerin, yaşamın ve ölümün tam ve uygun zamanı söz konusudur⁹². Öte yandan yordamın (bir başka deyişle edim ve davranışların) da uygunluğu ve düzenliliği söz konusudur: Yapıp etmeler, uygun biçimde yapılıp edilmelidir. Bu noktada dike; toplumsal huzur, düzen ve adaletin teminatçısı olarak görülmektedir. Burada iyi bir kentdevlet yönetiminin dike’yi muntazam biçimde temsil ettiği düşünülmektedir. Dolayısıyla eşyanın temel nizamına uygun olmak, Dike sahibi olmak demektir (dikaios), bu da adalettir⁹³.

Dike kavramının arkeolojisi açısından önemli olan bazı hususları özetleyerek sunabiliriz:

- En eski devirlerde Dike, bir hak ihlalinin müeyyidesi, tazminat gibi bir anlamı sahipti. Daha sonraları (yani kentdevlet düzenine geçişte), soyut bir kavram haline gelerek hak ve hukukun sınırlarını tayin eden ilke haline dönüştü⁹⁴.

- Terimin felsefi anlamda ilk kullanımına Anaksimandros’ta rastlanmaktadır. Anaksimandros’la ilgili elde tek bir fragman bulunmakta olup (Diels 12 B 1) burada Dike, oluş ve yok oluş süreci içinde temel öğelerin karşılıklı alışverişi ve eksik-

86 *Ibid.*, s. 147.

87 *Hünler, Op.cit.*, s. 72.

88 *Yıldırım-Nalbantoğlu, Op.cit.*, s. 98.

89 *Ibid.*

90 *Dona Marie Giancola, “Justice and the Face of the Great Mother (East and West)”, Comparative Philosophy, Twentieth World Congress of Philosophy, in Boston, Massachusetts from August 10-15, 1998, (http://www.bu.edu/wcp/Papers/Comp/CompGian.htm Erişim tarihi: 3.3.2009), p. ; Bkz., Martin Heidegger, An Introduction to Metaphysics, trans. Ralph Manheim (New Haven: Yale University Press, 1959), p. 160; Yıldırım-Nalbantoğlu, Loc. cit.*

91 *Yıldırım-Nalbantoğlu, Loc. cit.*

92 *Ökten, Op.cit.*, s. 147.

93 *Ibid.*

94 *Ibid.*

lik veya fazlalıkların giderilmesi anlamında konu edilmektedir⁹⁵. Anaksimandros'a göre "varolan şeylerin ilkesi (başlangıcı) apeiron'dur. Şeyler ondan meydana gelir ve yine zorunlu olarak onda ortadan kalkarlar; çünkü onlar zamanın sırasına uygun olarak birbirlerine karşı işlemiş oldukları haksızlıkların cezasını öderler. (Diels 12 B 1)"⁹⁶ Görüldüğü gibi Anaksimandros ana maddenin, arkhenin, ilkenin veya tözün; hiçbir duyusal maddeyle özdeş olmayan belirsiz bir varlık, soyut bir ilke, sınırı olmayan anlamında *apeiron olduğunu belirtmiştir*⁹⁷. Anaksimandros varolan her şeyin, nicelik bakımından sınırsız ya da sonsuz, nitelik bakımından belirsiz, ölümsüz ve ezeli-ebedi ve ilk ilkesi ya da nedeni olan apeirondan bitimsiz bir varlığa geliş süreci içinde önce karşıtların, sonra da tüm diğer varlıkların doğduğunu öne sürmüştür⁹⁸. Apeiron bu anlamda, bir varlık deposu, ex nihilo'yu sağlama bağlayan bir nesne ve nitelikler dağırıcısıdır⁹⁹. Varlıkların ana formları ile ilgili olmanın yanı sıra bireysel varlıklar düzeyinde de geçerli olan bu durum; ne olursa olsun, evrende varlıkların meydana gelmesi ve ortadan kalkması, bir varlık formunun hâkim duruma geçmesi ve yerini daha sonra bir başka varlık formuna bırakması, onun tarafından ortadan kaldırılması¹⁰⁰, bir yasaya veya zorunluluğa göre cereyan etmektedir¹⁰¹. Bu yasanın

bugün anladığımız anlamda bir doğa yasası olmadığı açıktır. Bu daha çok ahlaki bir yasa, hatta hukuki bir yasa gibidir ama bu yasa kendisini aynı zamanda bir doğa yasası olarak göstermektedir¹⁰². Burada zorunluluktan kastedilen de doğa yasası anlamında bir zorunluluk değil, ahlak yasası, hukuk yasası veya toplum yasaasının taşıdığı veya sahip olduğu anlamda bir zorunluluktur¹⁰³. Anaksimandros'un evrende bir nedensellik ilişkisinin varlığını gördüğü kesindir; ama bu nedensellik bir *suç-ceza nedenselliğidir: yani onda suçun sonucu veya eseri cezadır, cezanınki ise suçtur*. Toplum veya hukuk yasaasının anlamı, haksızlıkları gidermektir¹⁰⁴. Herakleitos'a kısaca baktığımızda ise, ona göre (fragman 80) karşıtlıkların gerilimi, varoluşsal bir hakikat olduğundan kusursuz bir tanzim konusu olamaz¹⁰⁵.

- Demokritus'la birlikte Dike kavramının etik bir mesele olarak alındığı görülmektedir (fragman 45 ile 174). Sofistlerce yeğlenen nispi ve anlaşmasal yasa anlayışına karşılık etik anlamda temellenmiş, değişmez bir kozmik yasanın savunucusudur bu¹⁰⁶.

- Sokrates'le birlikte, Sofistlere karşı öne sürülen argümanların "erdemler" tartışması içine çekildiği görülmektedir. Ancak Sokrates'in tutumu (özellikle de

95 *Ibid.*, s. 147-148.

96 Arslan, *Op.cit.*, s. 98; Kranz, *Op.cit.*, s. 32.

97 Ahmet Cevzici, *Felsefe Sözlüğü*, 6. b., İstanbul, Paradigma Yayıncılık, 2005, s. 104; Gökberk, *Op.cit.*, s. 22; Arslan, *Loc. cit.*

98 Cevzici, *Loc. cit.*

99 Arda Denkeli, *Düşünceler ve Gereçekler-Felsefe Yazıları-1*, Ed.: Ahmet Halük Atalay, İstanbul, Göçebe Yayınları, 1997, s. 115.

100 Her belirli olan, dolayısıyla sonlu ve sınırlı olan şey, meydana gelmiş olan bir şeydir –sıcak soğuktan, sıvı katıdan oluşur- ve yeniden karşıtına döner. Böylece birbirinin karşıtı olan şeylerden biri öteki karşısında zaman zaman ağır basar; bu da, bunların içinden çıktıkları sonsuz ana madde içinde yeniden arınmalarına kadar sürer. Gökberk, *Loc. cit.*

101 Arslan, *Op.cit.*, s. 108.

102 *Ibid.*, s. 109.

103 *Ibid.*

104 *Ibid.*

105 Ökten, *Op.cit.*, s. 148.

106 *Ibid.*

Krito'da) halen anlaşmasal öğeler içermektedir¹⁰⁷.

- Sokrates'i geliştiren Platon'un, Devlet'te kentdevlet ile dike/dikaiosune ilişkisini çok daha soyut ve ruhsal terimlerle yürüttüğü anlaşılmaktadır. Örneğin Platon'a göre adil olan kişiler, gerek bu dünyada yaşarken gerekse öldükten sonra, Hades'te bu doğruluklarının karşılığını ödül olarak görürler¹⁰⁸. İyi ve adaletili olan kişilerin sonraki yaşamında nasıl ödüllendirileceğini Er Söylencesi mitosunu ile açıklar Platon¹⁰⁹.

- Platon'un soyut tartışmasını son derece somut bir biçime dönüştüren Aristoteles ise, dikaiosune açısından oldukça güncel çözümlenmelerde bulunmuştur. Ancak o da, adaletin konvansiyonalist (anlaşmasal) olmadığını ve bazı temel edimlerin doğaları gereği adil ve haklı olduğunu savunmaktadır¹¹⁰. Aristoteles'e göre ayrıca kentdevlet, kâinat nizamının suretidir ve kâinat nizamının temeli ise hak, yani Dike'dir.

Zaten onun "erdem" tanımlaması da söz konusu kainat nizamını betimlemektedir: "Oysa gerektiği zaman, gereken şeylere, gereken kişilere karşı, gerektiği için, gerektiği gibi bunları (erdemleri) yapmak orta olandır ve en iyidir, bu da erdeme özgüdür" (1106 b 21-23)¹¹¹. Dolayısıyla erdem sahibi olmak, dikaios olmak demektir. Bu da dikaiosune'ye, yani adalete sahip olmak anlamına gelir¹¹². Bu bağlamda tüm erdemler, bir bakıma, adaletin suretleri olmaktadır. Ayrıca Aristoteles'in vurgusu, adaletin iki ayrı biçimde tezahür ettiğindedir: Birincisi genel ya da evrensel adalet ki bu bir erdemdir. İkincisiyse tikel ya da özel adalet, o da kendi özel sahasına sahiptir¹¹³. Dolayısıyla Aristoteles'e göre, karakter erdemlerini tam ve kusursuz olarak, icra ettiğimizde haklı ve adil bir edimde bulunmuş oluruz. Bu, dike kavramından çıkarılmaktadır¹¹⁴.

- Son olarak Stoacılar, dikaiosune'yi dört temel erdemden biri olarak kabul etmektedirler (Krusippos). Öte yandan

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ Nesrin Kale, "Antik Felsefe ve Edebiyatta Mitosun İşlevi", Vehbi Hacıcadıroğlu Armağanı-Felsefe Tartışmaları, Hazırlayanlar: Doğan Özlem-Hayrettin Ökçesiz-Şükrü Argın, İstanbul, Everest Yayınları, 2002, s. 288-289; Platon, Devlet, s. 274-275 (X. Kitap, 613-b,c,d,e)

¹⁰⁹ Mitosa göre bir savaşta ölen Er' in ölüsünü on gün sonra bulup evine götürürler. Ceset yakılacağı strada dırilir ve öteki dünyada gördüklerini anlatmaya başlar; can bedeninden çıkar çıkmaz birçoklarıyla birlikte yola koyulmuş ve görülmedik güzel bir yere gelmişler. Orada bir çift kapı göğe, bir çift kapı yere açılıyormuş. Orada duran yargıçlar, herkesi yargıladıktan sonra, doğrulara göğe açılan yolu gösteriyor, suçluları da aşağı inen yola sokuyorlarmış. Yer altı kapılarından birine suçlular girerken öteki kapıdan yerin altından gelen perişan, bitkin ruhlar çıkıyormuş. Göğe açılan iki kapıdan gelen ruhlar ise, pırl pırl ve çok sevinçli imiş. Bunlar, göklerin tadına doyumaz nimetlerinden, sonsuz güzelliklerinden söz ediyormuş. Yeraltından gelenler ise, bin yıl süren yolculuklarında başlarına gelenleri, çektikleri işkenceleri anlatıyormuş. Kötüler yaptıklarını birer birer ve on katı ile ödüyormuş. İnsanlara iyilik etmiş, doğruluktan ayrılmamış olanların gördüğü karşılık da aynı ölçüde artıyor, güzelleşiyormuş. Böylece bu ruhlar, bir rahibin dağıttığı kurallara göre sırayla çeşitli hayat örneklerinden birini seçiyorlar, sonra Moiralara tarafından da bu seçtikleri kaderlere çözümlenmiş bir biçimde bağlanıyorlarmış. Ruhlar, dünyaya gelmeden önce hangi hayatı yaşayacaklarını kendileri seçmektedirler. İşte Platon'a göre en zor olan bu seçme anıdır, çünkü önemli olan, en iyi hayatı seçmektir. Yaşarken de, öldükten sonra da, iyi ve kötü hayatları ayırt edip, en fazla iyiliğin görüleceği hayatı seçmek için de bilgi gerekir. Kale, Op.cit., s. 289-290; Platon, Devlet, s. 275-280 (X. Kitap, 614b-621d)

¹¹⁰ Ökten, Op.cit., s. 148.

¹¹¹ Aristoteles, Nikomakhos'a Etik, Çev.: Saffet Babür, Ankara, Bilgesu Yayıncılık, 2007, s. 37.

¹¹² Ökten, Loc. cit.

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Ibid.

Kuşkucular'ın, konvansiyonalist yaklaşıma geri döndükleri gözlemlenmektedir¹¹⁵ (Karneades).

Adalet tanrıçasının (veya tanrısının) diğer mitolojilerdeki görünümüne bakabiliriz. Roma mitolojisinde adalet tanrıçası ve adaletin simgesi olarak karşımıza İustitia (Justitia) çıkmaktadır. İustitia'nın Yunanlı Themis'in muadili değil de, Altın Çağ efsanesinde rol oynayan Dike ve Astraea'nın muadili olduğu belirtilmektedir.¹¹⁶ İustitia'nın Jupiterle (Zeus) Themis'in kızı Astraea¹¹⁷ olduğu da ileri sürülmektedir. İustitia Altın Çağda insanlar arasında bulunurken (Soylar Efsanesi), insanların gitgide daha çok suç işlemesi ve birbirlerine karşı saygı ve sevgilerinin kalmaması üzerine o da yeryüzünde barınmaz olmuş ve göğe çıkarak Bakire (Başak) burcuna dönüşmüştür.¹¹⁸

Mısır mitolojisinde ise adalet ve doğruluk tanrıçası Maat (Ma'at)'dır. Mısır kozmolojisi ve etiğinin temel fikri, başında bir devekuşu tüyü bulunan tanrıça Maat ile temsil edilmekteydi. Maat sözcüğü, hakikat, adalet, doğruluk, düzen, denge ve kozmik hukuk gibi anlamlara gelmektedir.¹¹⁹. Troth'un karısı ve Güneş Tanrısı Ra'nın kızı olan Maat, kozmik düzenin ahengini temsil etmekteydi¹²⁰. Simgesi olan devekuşu tüyü saf iyiliği, hakikati ve doğruluğu temsil ederdi. O bir hukuk tanrıçasıydı ve onun, adalet dağıtmak için Hakikat Evi'nde oturduğuna ve Osiris'in mahkemesinde insanların kalplerini kendisinin doğruluk tüyüyle tarttığına inanılırdı. Bö-

lece ölen kişinin iyi ve kötü ruhlu olduğu anlaşılırdı.¹²¹ Mircea Eliade bu noktada şunları belirtmektedir: "Firavun 'gerçek' (Hakikat) olarak da çevrilen, ama genel anlamı 'iyi bir düzen', dolayısıyla 'hukuk', 'adalet' olan ma'at teriminin kişileşmiş halidir. Ma'at, ilk yaratılışa aittir: Bu nedenle altın çağın mükemmelliğini yansıtır. Ma'at evrenin ve hayatın temelini oluşturduğu için, ayrı ayrı her bir birey tarafından da bilinebilir. İlk metinlerde ve sonraki çağlara ait metinlerde şöyle açıklamalara rastlanılır: 'Kalbini ma'at'ı bilmeye teşvik et;' 'Kalbinde ma'at'ın olan şeyi bilesin, senin için doğru olanı yapabilesin diye böyle davranıyorum' veya 'Ben ma'at'ı seven ve günahtan nefret eden bir adamdım; çünkü (günahın) Tanrıdan nefret etmek olduğunu biliyordum'.¹²²

Öte yandan, inanışa göre, zamanın başlangıcında dünya yaratılırken ortaya çıkan kaos Ma'at'ın koyduğu kurallar ile ortadan kalkmıştır. Bu nedenle firavunların bu kurallardan uzaklaşması durumunda kaosun geri gelip Mısır ve dünyayı yok edeceğine inanılır. Maat evrensel düzenin sağlayıcısı konumundadır aynı zamanda. Ayrıca Maat'ın görevleri arasında, güneş tanrısı Ra'ya gökyüzündeki seyahatlerinde rehberlik etmek de vardır. Her gün gökyüzünde onu taşıyan geminin rotasını belirler. Bazı inanışlara göre, gemide onunla beraber yön göstermek için yolculuk da eder¹²³.

Antik Yunanda ve Mısırlılarda kadın olarak betimlenen adalet tanrıçaları, Sümerlilerde erkektir. Sümerlilerin adalet

115 Ibid.

116 Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, s. 349.

117 Daha çok Latin yazarlarında geçer.

118 Erhat, *Op.cit.*, s. 63, 164; Bayladı, *Mitoloji Sözlüğü*, s. 87, 253.

119 Geraldine Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology, Abc-Clio*, 2002, p. 159.

120 Michael Jordan, *Dictionary of Gods and Goddesses, Secon Edition, Facts On File*, 2004, p. 180.

121 Ökten, *Op.cit.*, s. 147; Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara, Vadi Yayınları, 1998, s. 241; Pinch, *Op.cit.*, p. 160.

122 Eliade, *Op.cit.*, s. 118.

123 <http://tr.wikipedia.org/wiki/Ma'at> (Erişim tarihi: 19.04.2009)

mitolojisi tanrı Utu ile oluşturulmuştur¹²⁴. Utu, Ay Tanrısı Nanna ile Tanrıça Ninlil'in çocuğudur. Utu'nun kardeşleri ise Iskur ve İnanna'dır¹²⁵. Utu, Adalet Tanrısı olduğu gibi aynı zamanda o dönemde en büyük güç olan Güneş Tanrısı'dır. Tüm egemenlik, iyilik ve kötülük her şey O'na bağlıdır ve diğer tanrılar da Utu'ya bağlıdır¹²⁶. Genel bir bakışla görülmektedir ki, Sümerler yazılı kurallara, yargıçlara, adalete büyük önem vermektedir¹²⁷. Adaleti önemsedikleri içindir ki, en büyük tanrının aynı zamanda Adalet Tanrısı olması gerektiğine inanmışlardır.

Hititlerin adalet tanrısı ise Şamaş'tır¹²⁸. Şamaş¹²⁹ aynı zamanda güneş tanrısıdır yani en büyük tanrıdır. Şamaş, babası Ay tanrısı Sin (Sümer dilinde Nanna) ve Venüs gezegeniyle ilişkili ikiz kız kardeşi Tanrıça İştara'la (Sümer dilinde İnanna) birlikte üç yıldız tanrısını oluşturur¹³⁰. Güneş Tanrısı olarak karanlığa ve kötülüğe karşı ışığın gücünü temsil eder. Bu yüzden aynı zamanda adalet ve eşitlik tanrısı, hem tanrıların, hem de insanların yargıçtır. Ef-

saneye göre Babil hükümdarı Hammurabi yasalarını ondan almıştır. Geceleri Şamaş yer altı dünyasının yargıçlığını yapar. Yalnızca adalet tanrısı değil, aynı zamanda bütün evrenin yöneticisidir¹³¹. Genellikle bir tahta oturmuş durumda ve elinde adalet ve doğruluğu simgeleyen asa ve yükükle birlikte betimlenmiştir. Simgelerinden biri de çentikli hançerdir ve çoğu zaman, güneşi temsil eden bir disk Şamaş'ı sembolize eder¹³².

Mitolojilerde adalet tanrı(ça)larına yer verdikten sonra şimdi de Themis üzerine değerlendirmeler yapan iki düşünürü kısaca ele alalım. Karşımıza ilk olarak Sir. Henry J. Sumner Maine çıkmaktadır. Maine, özellikle aileden kaynaklanan verili hak ve yükümlülükleri tanımlamak için ve "sözleşme"nin zıddı olarak "statü" terimini kullanmaktadır. Kısaca ifade edersek, Maine'e göre erken toplumları belirleyen ilke statü ilişkileri, modern toplumlar sözleşme ilişkileriyle karakterize olmaktadır: *Toplumların devininin statüden sözleşmeye doğru olduğunu söyleyebiliriz*¹³³.

124 Bozkurt, *Op.cit.*, s. 33.

125 Jordan, *Op.cit.*, p. 331.

126 Bozkurt, *Loc. cit.*

127 Örneğin Ludingirra şöyle demektedir: "Urnammu (Sümer Kralı) nun 16 yıllık krallığı süresince yaptığı en önemli işlerden biri de ülkemizde yazılı olarak bir kanun çıkarması olmuş. O tarihten sonra Sümer'in bütün mahkeme kararları bu kanuna göre uygulanmaktadır. Urnammu'nun bu kanunu büyük bir taş üzerine yazdırarak güneş tanrımız Utu'nun tapınağına koydurduğu söyleniyor; ama Ur'a saldıran düşmanlar onu parçalamış olmalı ki, şimdi ortada yok. Bizim güneş Tanrımız adaletin koruyucusudur. 'Doğruluğun gemisi rüzgârda gider, Tanrı Utu ona bir liman bulur. Fenalığın gemisi de rüzgârda gider, fakat o kıyılara sürüklenir.' atasözümüz onu çok güzel açıklar. Bu yüzden Güneş Tanrımızın tapınağına konması doğal. Fakat Urnammu onu yalnız taşa yazdırmakla kalmamış, ayrıca kil üzerine de yazdırarak, yönetimi altında olan şehirlere, yargıçları ona göre karar versinler diye göndermiş. Daha sonra okul kitaplarına da, onun kopyaları konulmuş." Muazzez İlmiye Çığ, *Sümerli Ludingirra- Geçmişe Dönük Bilimkurgu*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2000, s. 71-72.

128 Şamaş Sümer mitolojisindeki Utu'nun karşılığıdır.

129 Şamaş Arapça'ya Şems olarak geçmiştir. Şems güneş demektir. Abdulşems, güneşin kulu anlamında güneşe tapanların aldıkları bir isimdir. Şamaş'ın batı dillerindeki değişmiş şekli Sun (İngilizce), Sonne (Almanca)dır. <http://tr.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eama%C5%9F> (Erişim tarihi: 19.04.2009)

130 Bozkurt, *Op.cit.*, s. 34.

131 *Ibid.*

132 *Ibid.*

133 Sibel Özbudun- Balkı Şafak- N. Serpil Altuntek, *Antropoloji- Kuramlar/Kuramcılar*, 2. b., Ankara, Dipnot Yayınları, 2007, s. 37; Bkz., Hamide Topçuoğlu, TOPÇUOĞLU Hamide, *Hukuk Sosyolojisi Dersleri (Sosyoloji Açısından Hukuk) C. I- Konu-Problemler- Öncüler*, 3. b., İstanbul: AÜHFY., 1969, s. 457-467.

Maine hukuktaki evrimleşmeye ilişkin ise yargılamaya değinmiştir ve yazılı tarih öncesinde Kahramanlık Çağı Yunanlıları'nda yargılamanın bulunduğunu ifade etmiştir¹³⁴. Maine ilk toplumlardaki hukuk hakkında söylediklerini, felsefi etkilerin dışında kalmış güvenilir bir kaynak olarak gördüğü, Homeros'un İlyada'sına dayandırmaktadır. Homeros'un rehberliğinde hukuk, ilk başta ataerkil toplumun bir sonucu olarak ailedeki en yaşlı erkeğin ağzından çıkan sözcüklerden ibarettir. Tanrısız olduğu düşünülen otoritenin emirleri düzeni belirlerdi¹³⁵. Daha sonraları hukuk, rahiplere benzer din görevlileri ve kanun koyucular olarak Homeros şiirlerindeki gibi kahraman krallar tarafından; ihtiyaç doğduğunda da anlık yargılar olan *themistes'lerle belirlenmiştir*¹³⁶. Themis, Yunan Pantheon'unda adalet tanrıçası olarak yer alması öncesinde, Themistes biçimindeki çoğul kullanımıyla, Zeus adına yargılama yapan krallar ve şeflerin ünvanıdır¹³⁷.

Themis üzerine değerlendirmede bulunan diğer bir isim de Nietzsche'dir. Nietzsche geç dönem notlarında adalet konusuna değindiğinde şunları söylemekten geri kalmıyor: "Hak denen şey sözleşme olduğu yerden kaynaklanır, ama sözleşme

olması için de belirli bir güçler dengesi olmalıdır... Adaleti kadının elinde bir terazi olarak temsil etmek kabul edilemez, çünkü yanıltıcıdır; doğru alegori adaleti terazi ke-felerinin tam ortasına öyle bir yerleştirmek olmalıydı ki, kefelere dengede tutabilirdin. Ama adalet doğru temsil edilmediği gibi ona yanlış sözcükler söylenebiliyor. Adalet 'herkese payını ver.' demez; o her zaman ve yalnızca şunu söyler: 'kısasa kısas.'¹³⁸

Şimdi de *adalet tanrıçasının*, alegorik-simgesel olarak neler ifade ettiğini ve bu zeminde nelerin ortaya koyulduğuna göz atalım. Adalet ve düzeni temsil eden adalet tanrıçası figürü, bir elinde terazi öteki elinde kılıç tutan, (bazılarında) gözleri bağlı bir kadın olarak simgeleştirilmiştir.

Adalet tanrıçası figüründe ilk dikkati çeken göz¹³⁹ simgesidir. Buradaki göz ister kapalı olsun ister açık olsun sonuçta "adaletin gözü" dür. Keza, Eski Yunan'da çok eski bir geçmişi olduğu anlaşılan "adaletin gözü" (dikes opthalmós) timsali MS 4. yüzyılda Ammianus Marcellinus tarafından adaletin ebediyen gözetlen gözü (Quia vigilavit Justitia oculis sempiternus) şeklinde adaletli hâkimler ya da onların adil kararları için kullanılmıştır ama en genel anlamıyla (dünyevi) adaletin gözünden

134 Mehmet Tevfik Özcan, *İlkel Topumlarda Toplumsal Kontrol*, İstanbul, Özne Yayınları, 1998, s. 40.

135 Fehmiye Ceren Acabey, " "Statüden Sözleşmeye" : Henry Maine'in Evrimci Hukuk Anlayışı", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Ankara, 2007), s. 105.

136 *Ibid.*; Henry Sumner Maine, *Ancient Law*, London, John Murray, Albemarle Street, 1908, p. 3-5

137 Özcan, *Loc. cit.*; Maine, *Op.cit.*, p. 4.

138 Nietzsche'den aktaran: Yıldırım-Nalbantoğlu, *Op.cit.*, s. 98-99.

139 Göz metaforuna genel olarak baktığımızda, karşımıza şaşırtıcı renklilikte ampirik, normatif, dini, mistik, felsefi ya da bilimsel bağlamdaki bir metafor yapısı çıkmaktadır. Örneğin 18. ve 19. yüzyıl felsefesinden şu örnekler verilebilir: "İç göz" (Locke), "ruhun gözü" ve "inanç gözü" (Hume), "eleştirel göz" (Kant), "yüce ve hakim aklın gözü" (Kant), "zihin gözü" (Jakobi, Schelling, Schleiermacher), "hükümdarın gözü", "alalede göz" (Herder), "dini göz", "ebedi göz", "ampirik göz", "sadece içsel algılamamanın gözü", "beden gözü" (Fichte), gözün doğası semavidir", "Bu yüzden insan bu dünyada ancak gözüyle yükselir; bu nedenle de her kuram göze bakmakla başlar." (Ludwig Feuerbach), "araştırmamanın gözü", "bilimin gözü" (Georg Büchner). Michael Stolleis, *Yasamın Gözü- Bir Metaforun Tarihi*, Çev.: Arif Çağlar, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2010, s. 17, 58. Çeşitli bağlamlarda daha birçok örnek verilebilir.

140 *Ibid.*, s. 17.

hiçbir şey kaçmaz ya da diğer bir deyişle devlet ve toplum adaleti “gözbebeği gibi korumalıdır” anlamına gelmektedir¹⁴⁰. Adaletin gözü (Justitiae oculus) ifadesi Roma hukuk diline ise büyük ihtimalle Yunan kültürü etkisiyle girmiştir. Eski Çağ literatürünü çok iyi bilen Rotterdamlı Erasmus Eskilerin Deyim ve Özdeyişleri adlı derlemesini oluştururken “Dikes ophthalmos i. e. Justitiae oculus (Dikes’in Gözü ya da Adaletin Gözü)” başlığı altında ciddi ve satın alınamayan hâkimin ya da adil bir yargının bu şekilde anıldığını yazmıştır¹⁴¹. Erasmus bunun kaynağı olarak Suidas’ı, Aulus Gellius’ta Krisippos’a ait bir alıntıyı gösterir. Bu alıntıda adaletin gözü ileriye doğru sert bakışlı ve hareketsiz olarak tasvir edilmiştir. Çünkü doğru hüküm vermekle yükümlü olana, namuslu kişinin doğru yolundan, doğru bakışından şu ya da bu şekilde sapmış olmak yakışmaz¹⁴². Adalet her şeyden önce meselenin aslına dikkat etme erdemidir ve karar vermede düzgünlük ve satın alınamaz olmak erdemi ancak bundan sonra gelir. Bu nedenle de daha sonraları Justitia (adalet) açık ve her şeyi gören gözlerle ama aynı zamanda bir gözbağıyla tasvir edilmiştir. Bu tasvirde Justitia dikkatini “kişiden bağımsız” olarak davacı ve davalının tezlerini tartmaya yoğunlaştırmaktadır. Gözü bağlı Justitia çok

sonraları ne yapacağı belli olmayan “kör” adliye olarak ortaya çıkacaktır¹⁴³. Körlüğün ya da bir gözü kapalı olmanın bu değişik eleştirilerden çok daha fazla dikkat edilmesi gereken şey adaletin gözünün doğrudan doğruya her şeyi gören tanrıların gözünden türetilmiş olmasıdır. Hâkim adilse tıpkı bir tanrı gibi vereceği kararla ilgili olayın “gerçekte nasıl olduğunu” belirleyecek ve tıpkı bir tanrı gibi bundan doğru sonuçlar çıkararak doğru yargıya varacaktır¹⁴⁴.

Şimdi de adalet tanrıçası figüründeki diğer simgelere bakabiliriz. Kılıç ve terazi birlikte olmalıdır ve birbirini dengelemelidir, çünkü terazi olmadan kılıç kaba kuvvet, kılıcsız terazi ise hukukun aczi demektir¹⁴⁵. Elindeki terazi adaleti ve bunun (ve hakkın) dengeli şekilde dağıtılmasını, tartılmasını ifade etmektedir¹⁴⁶. Zaten adalet tanrıçası figürüne adalet terazisini adaletin uygulandığı kişileri görmeksizin kullanan gözü bağlı tanrıça olarak baktığımızda; bunun denkleştirici adaletin simgesi olduğu söylenebilir¹⁴⁷. Terazinin Eski Mısır mitolojisinden geldiği düşünülebilir. Osiris’in hüküm salonundaki terazi ilk kez burada bir adalet aracı olarak yer almıştır. Osiris, öteki dünyada bu terazi sayesinde ölen kişiyi yargıladı. Themis (geniş anlamda adalet tanrıçası figürü) de bu terazi ile

141 *Ibid.*, s. 19-20.

142 *Ibid.*, s. 20. *Bu konuda sevilen altı duraklı bir mısra da şöyledir: “Est oculus aequitatis omnia ignuens (adaletin gözü her şeyi dikkate alır)” Ibid.*

143 *Ibid.* *Burada karşımıza Schiller çıkmakta ve 1784 yılına ait Haydutlar adlı oyununda “alçak herifin biri adaletin gözünü gümüşle kaplamaktadır” (2. Perde 2. Sahne). Aynı oyunun başka bir yerindeyse adaletin gözü “kimi zaman altınla kör olmakta”dır. Buna benzer şekilde bazı başka alegorik tasvirlerde de “taraf tutan” bir gözü kapalı yargı, bu durum karşısında dehşete kapılmış gerçek adaletin önünü kesmektedir.*

144 *Ibid.*, s. 20-21.

145 *Bkz., Rudolph Von Jhering, The Struggle For Law, Second Ed., Union, New Jersey, The Lawbook Exchange, 1997, p. 2.*

146 *Bkz., Bozkurt, Op.cit., s. 18; Answer of “What are the “scales of justice?” What do they represent? How has this image been used historically? Where can one find a Picture of “scales of justice?”*, *Law Library Journal*, Vol.: 73, 1980, p. 744; *Answer of ‘Who is the goddess of justice, depicted usually as blindfolded with scales and a sword?’*, *Law Library Journal*, Vol.: 52, 1959, p. 234

147 *Adnan Güriz, Hukuk Felsefesi, 5. b., Ankara, Siyasal Kitabevi, 1999, s. 175; Yasemin Işıktaç, Hukuk Felsefesi, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2004, s. 80.*

hakları tartmakta ve hakkı sahibine teslim etmektedir¹⁴⁸. Diğer elindeki kılıç ise adaletin keskinliğini ve adaletin verdiği cezaların caydırıcılığını ve gücünü simgelemektedir. Kadın olması bağımsızlığı ifade eder. Bazı betimlemelerde gözlerinin bağlı olmasının tarafsızlığı simgelediği söylenmektedir. Themis (ve adalet tanrıçaları) insanların özlem duyduğu ve olmasını istediği bağımsız, tarafsız, adaletin dengeli şekilde dağıtıldığı, caydırıcılığı olan hukuk düzeninin ifadesidir.

Adalet tanrıçası görüldüğü gibi ilk zamanlarda gözleri bağlı olarak ve hatta kılıç

ve terazi ile betimlenmemiştir¹⁴⁹. Bu simgelerle daha çok Iustitia resmedilmiştir¹⁵⁰. Adalet tanrıçası tasvirleri ülkeden ülkeye, çağdan çağa veyahut da farklı sanatçıların bakış açılarıyla değişiklik göstermektedir¹⁵¹. Ancak “adaletin terazisi” sembolü, “adaletin” kişileşmiş hali ve alegorisi olarak adalet tanrıçası, Batı dünyasının yanı sıra Mısır, Hindistan, Tibet, Uzakdoğu gibi birçok yerde kullanılan –ortak- bir motif olarak göze çarpmaktadır¹⁵². Dünyanın dört bir tarafında adaleti simgeleyen tanrıça figürü; kültürel, dönemsel farklılıklara rağmen evrensel bir simge görünümündedir¹⁵³.

148 Bozkurt, *Loc. cit.*

149 Bkz., George W. Johnson, “The Feminine Origins of Justice and Law”, *Psychological Perspectives*, Issue 40, 2000, p. 53-56; Answer of “What is the origin of the ubiquitous and somewhat abused symbol of the blindfolded statue of justice holding the scales?”, *Law Library Journal*, Vol.: 64, 1971, p. 250.

150 Bkz., Bennett Capers, “On Justitia Race, Gender and Blindness”, *Michigan Journal of Race&Law*, Vol.: 12, 2006-2007, p. 203-233.

151 Bkz., *Images of the Goddess of Justice*, <http://mdean.tripod.com/justice.html> (Erişim tarihi: 23.04.2009); Johnson, *Loc. cit.*; Answer of “What are the “scales of justice?” What do they represent? How has this image been used historically? Where can one find a Picture of “scales of justice?””, *Law Library Journal*, Vol.: 73, 1980, p. 744-746; “What is the origin of the ubiquitous and somewhat abused symbol of the blindfolded statue of justice holding the scales?”, *Law Library Journal*, Vol.: 64, 1971, p. 250; Dennis E. Curtis- Judith Resnik, “Images of Justice”, *The Yale Law Journal*, Vol.: 96, 1987, 1727-1772; Judith Resnik- Dennis E. Curtis, “Representing Justice: From Renaissance Iconography to Twenty-First-Century Courthouses”, *Proceedings of American Philosophical Society*, Vol. 151, No. 2, June 2007, 139-183.

152 Answer of “What are the “scales of justice?” What do they represent? How has this image been used historically? Where can one find a Picture of “scales of justice?””, *Law Library Journal*, Vol.: 73, 1980, p. 745.

153 Bkz., *Images of the Goddess of Justice*, <http://mdean.tripod.com/justice.html> (Erişim tarihi: 23.04.2009)

154 Sembol dediğimiz şey nedir? Sembolün tanımı, çoğunlukla “Başka bir şeyin yerinde duran, onun yerini alan, onu temsil eden” olarak yapılmaktadır. Sembollerin bir tecrübenin, bir duygunun ya da bir düşüncenin yerine geçtiğini varsayabiliriz. Yeni bir soru daha sorabiliriz: “Acaba sembolün kendisi ile sembolize ettiği şey arasında ne gibi bir ilişki vardır? Bu soruyu yanıtlayabilmek için sembollerin üç türe ayrıldığını bilmemiz gerekmektedir. Bunlar sırasıyla; geleneksel, rastlantısal ve evrensel sembollerdir. Semboller arasında kullandığımız en yaygın ve tanınmış olan tür, geleneksel sembollerdir. Geleneksel sembollere verilecek en yaygın örnek, kelimelerdir. “Masa” kelimesini duyduğumuzda veya okuduğumuzda, M-A-S-A harfleri, başka bir şeyin yerinde duran, onun yerini alan ve onu temsil eden birer semboldürler. Geleneksel semboller, yalnızca kelimelerle sınırlı tutamayız. Bazen resimler de geleneksel sembollere bir örnek olabilirler. Rastlantısal sembollerle, geleneksel semboller tek bir noktada benzerlik gösterirler: burada, sembol ile temsil edilen şey arasında içsel bir bağlantıya rastlamak mümkün olmaz. Rastlantısal sembollerde, sembol ile sembolize edilen şey arasındaki ilişki bütünüyle rastlantısaldır ve kişilerin kendilerine özgü sembollerdir. Rastlantısal bir sembolün çevremizdeki insanlar tarafından anlaşılabilmesi için, onu açıklamamız gerekmektedir. Örneğin, bir kişinin herhangi bir şehirde, üçüncü bir olayla karşılaştığını düşünelim. Bu kişi daha sonraları, o şehrin adını duyduğunda, buruk bir duyguya kapılacaktır. Burada kişisel bir ilişkilendirme sonucu, sözü geçen şehir bir sembol biçimini almıştır. Rastlantısal sembollere mitoslarda, masallarda ya da sanat eserlerinde rastlamak hemen hemen mümkündür. Evrensel sembol, sembolize eden ile sembolize edilen arasındaki doğrudan, sürekli ve rastlantısal olmayan bir ilişki kavrayabilen tek semboldür. Evrensel semboller, bedenimizin, duygularımızın ve ruhumuzun özellikleriyle ilgilidirler. Evrensel sembollerde bunları açıklarken kullanılan semboller tüm insanlar tarafından ortak olarak kullanıldığı için, bunları evrensel olarak niteleyebiliriz. Tüm bu anlatılanların ardından gördüğümüz gibi semboller, tüm insanlar için geliştirilmiştir. Tarih boyunca (ilkel bir uygarlıktan, gelişmiş Mısır ve Yunan uygarlıklarına dek) mitoslar ve rüyalar, her zaman sembol dili ile anlatılmışlardır. Bunun da ötesinde, çok farklı uygarlıklarda bile, bazı ortak sembollere rastlanmaktadır. Bkz., Erich Fromm, *Rüyalar, Masallar, Mitoslar*; Çev.: Aydın Arutan-Kaan H. Ökten, İstanbul, Arutan Yayınevi 1997, s. 30-39

Ayrıca yüzyıllar geçmesine karşın küçük değişiklikler olsa da süregiden adalet tanrıçası simgesi(sembölü)¹⁵⁴ ilgi çekicidir. Bu tespitler bize bir ismi çağırılmaktadır: Carl Gustav Jung. Jung'un dile getirdikleriyle adalet tanrıçası figürüyle ilintili tespitlerimizi beraber değerlendirmek, bağlantılar kurmak ufuk açıcı olabilir¹⁵⁵.

Jung'a göre düşünme, hissetme, duyu ve sezgi şeklinde sıralanan zihin işlevlerini yerine getiren "bilinç" in yanı sıra kişilik kısımlarının derinliklerinde olup onları besleyen çok önemli bir kişilik kısmı da "bilinçdışı"dır¹⁵⁶. Jung bilinçdışının "bireysel bilinçdışı" ve "kolektif (ortak) bilinçdışı"ndan oluştuğunu söylemektedir. Egonun geri çevirdiği yaşantılar psişenin içinde yok olmazlar, çünkü yaşanmış olan hiçbir şey varlığını yitirmez. Bunlar, Jung'un bireyin kendine özgü olan ve "bireysel bilinçdışı" diye adlandırdığı kişilik düzeyinde birikirler¹⁵⁷. Bireysel bilinçdışında, unutulmuş anılar, eşikaltı algılamalar, yani bilinç yüzeyine çıkacak gücü bulamamış duyu algılamaları, en sonra da, bilinç için henüz olgunlaşmamış içerikler vardır¹⁵⁸.

Kolektif bilinçdışı, Jung'un başlangıçta *ilk imgeler diye adlandırdığı, saklı imgeler hazinesidir*¹⁵⁹. Daha sonraları ise Jung, bilinç ve bilinçdışı yönlerinin her ikisini de kapsar biçimde, geniş anlamda *arketipler terimini kullanmıştır*¹⁶⁰. İşte, kolektif bilinçdışı, bireysel bilinçdışının çok daha derinlerinde bulunan ve kişisel olarak elde edilmemiş olup, insanlığın ortak mirası olarak nesilden nesile intikal eden ruhsal işlev ürünlerinin biriktiği kısımdır¹⁶¹. Kolektif bilinçdışı arketipler'den oluşmaktadır. Arketip, ilk örnektir ve prototip sözcüğü ile eş anlamlıdır¹⁶². Jung yaşamının son kırk yılının büyük bölümünde arketipleri araştırmaya yönelmiştir¹⁶³. Jung özellikle bazı arketipleri öne çıkarmıştır: persona (maske), anima ve animus (dişil ve eril ruh), gölge, özben, mandala, yaşlı bilge adam¹⁶⁴. Tanımını yaptığı arketipler arasında; doğum, yeniden dünyaya geliş, ölüm, güçlülük, sihir, kahraman, çocuk, üçkâğıtçı, akıllı ihtiyar, toprak ana, dev gibi imgeler; ağaçlar, güneş, ay, rüzgâr, ırmak, ateş ve hayvanlar gibi doğal objeler; yüyük ve silah gibi insan yapısı objeler ve mitolojik ifadeler, semboller de sayılabilir¹⁶⁵.

155 "Hukukun –varsa- bir arketipi o da adalet tanrıçası'dır, diyebilir miyiz? ya da "arketip olarak adalet tanrıçası nasıl düşünülebilir?" şeklinde sorular sorulabilir. Sorular çoğaltılabilir; önemli olan mitolojide ve simge, alegori olarak adalet tanrıçası ile Jung'un bu kuramı arasında ne gibi bağlantılar kurulabileceği üzerine düşündürmektir.

156 Bkz., Engin Geçtan, *Psikanaliz ve Sonrası*, 13. b., İstanbul, Metis Yayınları, 2008, s. 161; Kriton Dinçmen, *Psykhiatria ve Mythos*, 4. b., İstanbul, Pan Yayıncılık, 2006, s. 16.

157 Bkz., Frieda Fordham, *Jung Psikolojisinin Ana Hatları*, Çev.: Aslan Yalçın, 6. b., İstanbul, Say Yayınları, 2004, s. 24; Calvin S. Hall-Vernon J. Nordby, *Jung Psikolojisinin Ana Çizgileri*, Çev.: Ender Gürol, İstanbul, Cem Yayınevi, 2006, s. 31-32; Geçtan, *Op.cit.*, s. 163.

158 Carl Gustav Jung, *Analitik Psikoloji*, Çev.: Ender Gürol, 2. b., İstanbul, Payel Yayınları, 2006, s. 145.

159 Hall-Nordby, *Op.cit.*, s. 36.

160 Fordham, *Op.cit.*, s. 27.

161 Dinçmen, *Loc. cit.*

162 Hall-Nordby, *Op.cit.*, s. 38.

163 Geçtan, *Op.cit.*, s. 166.

164 Bkz. ve Karş., Anthony Stor (Der.), *Jung'dan Seçme Yazılar*, Çev.: Levent Özşar, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2006, s. 75-110; Jolande Jakobi, C. G. Jung Psikolojisi, Çev.: Mehmet Arap, İstanbul, İlyan Yayınevi, 2002, s. 148-187; Anthony Stevens, *Jung*, Çev.: Ayda Çayır, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 1999, s. 61-73; E. A. Bennet, *Jung Aslında Ne Dedi?*, Çev.: Işıl Çobanlı, İstanbul, Say Yayınları, 2006, s. 118-138; Salih Gebel, "Psikoloji-Din İlişkisi ve Jung", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Felsefe ve Dinbilimleri Bilim Dalı, İstanbul, 2003), s. 40-52. Hall-Nordby, *Op.cit.*, s. 38-50; Geçtan, *Op.cit.*, s. 166-171; Fordham, *Op.cit.*, s. 59-84.

165 Geçtan, *Op.cit.*, s. 166; Hall-Nordby, *Op.cit.*, s. 38.

Görüldüğü üzere, arketiplerin en belirgin ifadeleri, insan topluluklarının yaratmış olduğu mitoslardaki sembolik ifadelerdir¹⁶⁶. Jung, mitleri incelemek için oldukça zaman harcamıştır; çünkü onları insan doğasının en temel açıklanış biçimleri olarak kabul etmektedir¹⁶⁷. Mitler kolektif bilinçdışının doğrudan bir anlatım biçimi olduklarından, benzer biçimlerde, bütün insanlar arasında ve bütün çağlarda bulunurlar çünkü insan mit yaratma gücünü kaybettiği zaman varlığının yaratıcı güçleriyle olan ilişkisini yitirir. Bir mit oluştuğu ve sözcüklerle dile getirildiği zaman onu biçimlendirenin bilinç olduğu doğrudur. Fakat mitin ruhu, yani onun temsil ettiği yaratıcı dürtü, ifade ettiği ve uyandırdığı duygular, hatta büyük ölçüde onun ana fikri, bilinçdışından gelmektedir¹⁶⁸. Jung, mitolojinin belirli karakterleri, belirli konuları işlese de arka planında daha öte anlamları barındırdığı sonucuna ulaşmıştır¹⁶⁹. İşte, Jung'un çeşitli uygarlıkların sanatsal ve mistik ürünlerine yönelik yoğun araştırmaları, bu uygarlıkların hepsi için, hatta doğrudan etkinin mümkün olmadığı zaman ve mekân olarak geniş bir alana yayılmış kültürler için dahi, ortak sembollerin keşfedilmesiyle sonuçlanmıştır¹⁷⁰.

Adalet tanrı(ça)larını mitoloji ve diğer bazı zeminlerde ele aldıktan sonra, adalet tanrıçası ve onun simgesel olarak ifade ettikleri üzerine yapılmış bazı değerlendirmelere göz atalım. Örneğin Mustafa Erdoğan yargıcın tarafsızlığı için Justitia'yı (yani gözleri bantlı adalet tanrıçası figürünü) destekliyor. 28.04.2006'da Radikal gazetesinde yayınlanan görüşleri şu şekilde:

"Kör değil de gözü bağlı olduğuna göre, Justitia istese görebilecek olduğu şeyleri bilinçli olarak görmemeyi tercih ediyor demektir. Gözü bağlı yargıç yargılama esnasında herkese eşit nazarla bakacak ve hukuku sadece vicdanına göre belirleyecektir. Gözbağı sembolünün işaret ettiği ilkeler özellikle yargıcın egemenle olan ilişkileri bakımından önemlidir. Hâkimler kurulu bir egemenlik yapısı içinde hareket ediyor olsa da, adalet dağıtırken iktidardan bağımsız olmaları ve ona karşı eleştirel bir mesafeyi korumaları gerekir.

Bir ülkede hukukun ve adaletin egemen olması, her şeyden önce, adalet mekanizmasının, burada belirtilen anlamda 'gözünün bağlı' olmasına bağlıdır. Gözün bağlı olması, elbette, yargıcın kendisini dış dünyaya büsbütün kapatması, içinde yaşadığı toplumdaki soyutlanması gerektiği anlamına gelmiyor. Ne var ki, gözbağı çözülmüş bir yargıcın kamu otoritesinin -özellikle de çıplak gücün- taraf olduğu bir davada adil karar vermesi hiç de kolay değildir."¹⁷¹

Sami Selçuk ise eski Adalet Tanrıçası'nın gözünün, yargıcın gözünün açık olması gerektiğini şöyle savunuyor:

"Günümüzde Adalet Tanrıçasının gözünde bağ yoktur, olamaz da. Kişilik tanınmadan adil yargılama yapılamaz. Yargıdığı suçluyla görmeden yargılayan bir yargıç, asla doğru hüküm kuramaz. Ama bizde kurar. Sözgelimi, başka yerde savunma yapan kişi hakkında cezanın bireyselleştirilmesiyle ilgili yasal hükümleri uygular

166 Dinçmen, *Op.cit.*, s. 18.

167 Fordham, *Op.cit.*, s. 29-30;

168 *Ibid.*, s. 30.

169 Gebel, *Op.cit.*, s. 39.

170 Duane P. Schultz- Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, Çev. Yasemin Aslay, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007, s. 646.

171 <http://www.stargazete.com/politika/star-yazari-iki-bilim-adami-tartisiyor-tanricanin-gozuyle-adalet-haber-62493.htm> (Erişim tarihi: 04.05.2009)

172 <http://www.stargazete.com/politika/star-yazari-iki-bilim-adami-tartisiyor-tanricanin-gozuyle-adalet-haber-62493.htm> (Erişim tarihi: 04.05.2009)

ya da uygulamaz. Çünkü yargıcın gözünde bant vardır. Ama Türk yargıcının doğaüstü yeteneklerine hep inanılmıştır. Doğaötesi dönemden kalma bir inançtır bu, belki de. İşte bu anlayışı yansıtır biçimde olsa gerek, Yargıtay'ın bulvara bakan kapısındaki tanrıçanın gözleri kapalıdır. Neden? Çünkü, biz kulaktan dolma bilgiyle yetiniriz ve bilgimizden hiç kuşulanmayız. 1999'da Yargıtay Başkanlığı görevini üstlendiğimde ilk işim bu çağ dışı durumu düzeltmek oldu. Dünya çapındaki ünlü Fransız oyma resim (gravür) ustası Jacques de Bie'nin Cesare Ripa'nın 1643 yılında yayımlanan 'Iconologie' adlı kitabındaki Adalet Tanrıçasının resmini yaptırıp ve Genel Kurul salonunun girişine astırdım.

Tanrıçanın bir elinde terazi, bir elinde çekül vardı. Hafiften kıvrılmış vücudu ve çevresini araştıran gözleriyle katı ve soğuk adaletin yerini artık yumuşak ve somut adaletin aldığı simgeliyordu. İzin alınarak Kurul kapısının alnacına asılan bu resim benden sonra kaldırıldı. Galiba ilk en önemli icraat da bu idi. Yerine ne kondu? Gözleri kapalı ve Çağ dışı uydurma bir kadın resmi. Kanımca, doğaötesi çağda metafizik yargıçlar, dinsel çağda teolojik yargıçlar, bilimsel çağda laik ve bilimden yana yargıçlar adalet dağıtmışlardır. Peki, biz hangi çağı yaşıyoruz?"¹⁷²

"Adalet Tanrıçası Themis Figürü Üzerine Bir Deneme"¹⁷³ başlıklı çalışmaya adalet tanrıçası ve onun alegorik çerçevesi üzerine yapılmış diğer bir örnek olarak yer verebiliriz. Yazar öncelikle "niyetinin yaygın adalet anlayışının simgeleştirildiği Adalet Tanrıçası Themis figüründen hareketle "adalet sorunu" üzerine birtakım sorular sormak ve cevaplar aramak"¹⁷⁴ olduğunu belirtmektedir. Bu kapsamda yazar,

Themis üzerinden bazı sorular sormakta ve bunlara ilişkin açıklamalar yapmaktadır. Araya girmeden bazı noktaları aktarabiliriz, yazar şunları söylemekte:

"Themis'le ilgili tartışılacak ilk soru adaletin niçin bir tanrıça ile temsil edildiğidir. Adalet dağıtıcısının metafizik bir varlıkta cisimleştirilmesi, adaletin ve adalet dağıtıcısının kutsallaştırılması olarak yorumlanabilir. Kutsallaştırma, değere ve öneme ilişkin bir anlam ve pratik sağlarken, aynı zamanda adalet ve adalet dağıtımını üzerinde tartışmayı imkânsız ya da en azından tehlikeli kılmaktadır. Bir toplumda kutsal kabul edilenler üzerine tartışma herkesin malumu olduğu üzere oldukça sıkıntılıdır. Kutsallaştırma, beraberinde güçlü bir yabancılaşma da getirmektedir. Bir tanrıça olarak Themis adalet dağıtanın metafizik dünyasıyla, adalet dağıtılanın maddi dünyasına dayanan bir ikilik yaratıyor ve maddi olanı metafizik olana tabi kılıyor. Bu tür bir idealizm adaletin hiçbir zaman gerçekleşmeyecek olmasını da beraberinde getiriyor. Themis bir tanrıça olarak ayrıca adaletin, bir güç sorunu olduğunu da ifade ediyor. Adaleti ancak sonsuz bir gücü tartışmamız açısından bir tanrıça-sağlayabileceği iddiası, onu ortalama bir insanın gerçekliğinden koparıyor."¹⁷⁵

"Themis bir tanrıça, bir kadın. Adaletin niçin bir kadında cisimleştirildiği diğer temel sorumuz. Bu soruyu anlamlandırmak için Eski Yunan toplumuna başvurmamız gerekiyor. Bilindiği üzere Eski Yunan toplumunda kadın, bir yurttaş ve özgür bir insan olmadığı gibi kölelerinkine benzetilebilecek bir hayata sahiptir. Hayatı, önce babasının ve sonra da kocasının çizdiği sınırlar içerisinde gerçekleşir. Buradan hareketle kadının hiçbir hakka sahip olmadığı söyle-

173 Ali Çuvacı, "Adalet Tanrıçası Themis Figürü Üzerine Bir Deneme", Eskişehir Barosu Dergisi, Sayı: 9, Şubat 2006, s. 1-4.

174 Ibid., s. 1.

175 Ibid.

nebilir. Kadın hak sahibi olmamakla birlikte evin düzeninden sorumludur. Hiçbir hak sahibi olmayan fakat ödevlerle yüklenmiş bir konumu olan kadının kendisini dışlayan toplumsal yapı tarafından adalet dağıtıcısı olarak görevlendirilmesi gerçek bir çelişki değil midir?”¹⁷⁶

“Themis elinde bir terazi tutuyor. Terazinin adalet dağıtımında niçin bir simge olarak kullanıldığı üçüncü temel sorumuz? Bu soruyu araştırırken adaletin ölçülüp ölçülemeyeceğini bir başlangıç noktası olarak alabiliriz. Aslında bu soru mevcut yaygın adalet anlayışı tarafından cevaplanmaktadır. Adalet ölçülebilir niceliklerle ifade edilebilmekte ya da en azından ölçülebilir niceliklere indirgenebilmektedir. Mevcut adalet anlayışı örneğin bir suçluyu bir yıl altı ay üç gün hapis cezasıyla cezalandırmayı adaletin bir gereği sayarken Themis’in terazisini kullanıyor olsa gerek. Adalet bu tip niceliklerin toplamı olarak ölçüm hataları ve hileleri ihmal edilirse- düşünülebilir. Fakat ölçüm her şeyden önce ölçülebilir bir şeyi gerektirir. Burada sorun ölçüm için nelerin tercih edileceğidir. Bu tercih durumunun farklı boyutları tartışılmayı hak ediyor. Tercihler adalet anlayışı kadar adalet pratiğini de belirleyecektir.”¹⁷⁷

“Themis’in gözleri bağlıdır. Adalet dağıtımında göz bağının nasıl bir işlevi olduğu başka bir sorumuz? Adalet dağıtıcısının taraflara mesafeli olması, onlardan etkilenmemesi temel bir kuraldır. Zira adaletin gerçekleşmesi her tür etkiden uzak olmasına bağlıdır. Buradan hareketle Themis’in gözlerindeki bağ, adalet dağıtıcısının etkilenme ihtimalini engellemeyi amaçlamak-

tadır. Taraflar arasında bu tip bir eşitlik kurmak iki açıdan sakıncalı gözükmedir. Birincisi, görünüşün etkisi üzerine inşa edilmiş bir adalet anlayışı yüzeyselliğe mahkûmdur. Adalet dağıtıcısının izolasyonunu görünüşün etkisine indirmek diğer etkileme biçimlerine de açık bir kapı bırakır. İkincisi olarak tarafları eşit kabul etmek pek çok durum için kabul edilebilir değildir. İnsanlar arasında pek çok farklı biçim ve boyutta eşitsizliğin var olduğu bir dünyada adalet dağıtıcısının tarafları eşit kabul etmesi ve adaleti bunun üzerine inşa etmesi sadece adaletsizlik üretebilir.”¹⁷⁸

Yazarların tartıştığı adalet sembolü için şair Sunay Akın ise “Beyaz Adam” isimli şiirinde şu dizeleri yazmış: “Beyaz adam / özgürlük gibi adaleti de / bir kadın heykeliyle simgeledi / ama elinde terazi tutan / zavallı kadın / gözleri bağlı olduğu için/ kendisine tecavüz edenin/ kim olduğunu göremedi.”¹⁷⁹

Mitolojide Themis’ten yola çıkarak birçok adalet tanrı(ça)sına ve adaletin tanrıça ile alegorik olarak ifade edilişi konusundaki bazı tartışmalara yer verdikten sonra Kafka’dan şu küçük öyküyle çalışmamızı sonlandıralım:

“Alegorilerin söylemek istedikleri tek şey, anlaşılmaz olanın anlaşılmaz olduğudur. Bunu da zaten biliriz. Oysa her gün baş etmeye uğraştığımız sorunlar bambaşka bir iştir. Bu konu hakkında adamın biri bir zamanlar, “Bu inadın nedeni nedir! “ diye sormuş. “Yalnızca alegorileri izlediyseniz, siz kendiniz de alegori olursunuz ve böylelikle tüm günlük sorunlarınızı çözersiniz.”

¹⁷⁶ *Ibid.*, s. 2.

¹⁷⁷ *Ibid.*, s. 2-3

¹⁷⁸ *Ibid.*, s. 4.

¹⁷⁹ http://www.antoloji.com/siir/siir/siir_SQL.asp?siir_id=96679 (Erişim tarihi: 11.05.2009)

¹⁸⁰ Kafka’dan aktaran: Alberto Manguel, *Okumanın Tarihi*, Çev.: Füsün Elioğlu, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 107.

Bir diğeri, “İddiasına varım ki, bu da bir alegori” demiş.

İlk adam, “Kazandın” yanıtını vermiş.

İkincisi, “Ama maalesef, alegorik olarak” demiş.

İlk adam, “Hayır, gerçek hayatta, “ demiş. “Alegorik olarak, kaybettin.”¹⁸⁰

KAYNAKÇA

- Acabey, Fehmiye Ceren. “ “Statüden Sözleşmeye”: Henry Maine’in Evrimci Hukuk Anlayışı”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Ankara, 2007).
- Answer of ‘Who is the goddess of justice, depicted usually as blindfolded with scales and a sword?’, Law Library Journal, Vol. 52, 1959, p. 233-234.
- Answer of “What are the “scales of justice?” What do they represent? How has this image been used historically? Where can one find a Picture of “scales of justice?”, Law Library Journal, Vol.: 73, 1980, pp. 744-746.
- Answer of “What is the origin of the ubiquitous and somewhat abused symbol of the blindfolded statue of justice holding the scales?”, Law Library Journal, Vol.: 64, 1971, pp. 249-250.
- Aristoteles, Nikomakhos’a Etik, Çev.: Safet Babür, Ankara, Bilgesu Yayıncılık, 2007.
- Arslan, Ahmet. İlkçağ Felsefe Tarihi 1-Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi, 2. b., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Ata, Nurullah (Nakleden). Mitoloji, İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1932.
- Bailes, Katherine J., “The Themis Principle: Mystery and Irrationality in The U.S. Legal System”, (A Dissertation to Pasifica Graduate Institute in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Mythological Studies with emphasis in Depth Psychology, 2002).
- Bayladı, Derman. Mitoloji Sözlüğü- Klasik Mitolojyada Tanrılar-Olaylar-Kahramanlar, İstanbul, Say Yayınları, 2005.
- Bayladı, Derman. Tanrıların Öyküsü, 5. b., İstanbul, Say Yayınları, 2007.
- Bennett Capers, “On Justitia Race, Gender and Blindness”, Michigan Journal of Race&Law, Vol.: 12, 2006-2007, p. 203-233.
- Biber, Burcu. “Mitos’tan Logos’a Geçiş Sürecinde Tragedya’nın Yeri ve Önemi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, 2006).
- Bozkurt, H. Argun. Hukukun Öyküsü, Ankara, (Eser Sahibinin Kendi Yayını), 2006.
- Burnett, Cathleen. “Justice: Myth and Symbol”, Legal Studies Forum, Vol. XI, Number 1, 1987, pp. 79-94.
- Can, Şefik. Klasik Yunan Mitolojisi, 6. b., İstanbul, İnkılâp Kitabevi Yayınları, t. y.
- Cevizci, Ahmet. Felsefe Sözlüğü, 6. b., İstanbul, Paradigma Yayıncılık, 2005.
- Cömert, Bedrettin. Mitoloji ve İkonografi, Ankara, Ayraç Yayınları, 1999.
- Çuvalcı, Ali. “Adalet Tanrıçası Themis Figürü Üzerine Bir Deneme”, Eskişehir Barosu Dergisi, Sayı: 9, Şubat 2006, ss. 1-4.
- Denkil Arda, Düşünceler ve Gereklere-Felsefe Yazıları-1, Ed.: Ahmet Halûk Atalay, İstanbul, Göçebe Yayınları, 1997.
- Dinçmen, Kriton. Psykhiatria ve Mythos, 4. b., İstanbul, Pan Yayıncılık, 2006.
- Eliade, Mircea. Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Cilt 1: Taş Devrinden Eleusis Mysteria’larına, Çev.: Ali Berktaş, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2003.
- Erhat, Azra. Mitoloji Sözlüğü, 16. b., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2008.
- Estin, Calotte – Laporte, Helene. Yunan ve Roma Mitolojisi, Çev.: Musa Eran, 25. b., Ankara, Tübitak Yayınları, 2008.
- Ferguson John, Moral Values in the Ancient World, London, Methuen, 1958.

- Fordham, Frieda. Jung Psikolojisinin Ana Hatları, Çev.: Aslan Yalçınar, 6. b., İstanbul, Say Yayınları, 2004.
- Fromm, Erich. Rüyalar, Masallar, Mitoslar, Çev.: Aydın Arıtan-Kaan H. Ökten, İstanbul, Arıtan Yayınevi 1997.
- Gebel, Salih. “Psikoloji-Din İlişkisi ve Jung”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Felsefe ve Dinbilimleri Bilim Dalı, İstanbul, 2003).
- Geçtan, Engin. Psikanaliz ve Sonrası, 13. b., İstanbul, Metis Yayınları, 2008.
- Giancola, Dona Marie. “Justice and the Face of the Great Mother (East and West)”, **Comparative Philosophy**, Twentieth World Congress of Philosophy, in Boston, Massachusetts from August 10-15, 1998, (<http://www.bu.edu/wcp/Papers/Comp/CompGian.htm> Erişim tarihi: 3.3.2009).
- Gökberk, Macit. Felsefe Tarihi, 7. b., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1994.
- Grimal, Pierre. Mitoloji Sözlüğü- Yunan ve Roma, Çev.: Sevgi Tamgüç, Redaksiyon: Cenap Karakaya, İstanbul, 1997, Sosyal Yayınlar, 1997.
- Grimal, Pierre. Yunan Mitolojisi, Çev.: Nihan Özyıldırım, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2005.
- Gündüz, Şinasi. Din ve İnanç Sözlüğü, Ankara, Vadi Yayınları, 1998.
- Güriz, Adnan. Hukuk Felsefesi, 5. b., Ankara, Siyasal Kitabevi, 1999.
- Hall, Calvin S. - Nordby, Vernon J., Jung Psikolojisinin Ana Çizgileri, Çev.: Ender Gürol, İstanbul, Cem Yayınevi, 2006.
- Hamilton, Edith. Mitolojya, Çev.: Ülkü Tamer, 15. b., İstanbul, Varlık Yayınları, 2008.
- Hard, Robin. The Routledge Handbook of Greek Mythology, London&New York, Routledge, 2004.
- Harrison, Jane Ellen. Themis: A Study of the Social Origins of Greek Religion, Cambridge, Cambridge University Press, 1912.
- Hesiodos, Eseri ve Kaynakları, Çev.: Sabahattin Eyuboğlu-Azra Erhat, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1977.
- Homeros, İlyada, Çev.: Azra Erhat-A. Kadir, 24. b., İstanbul, Can Yayınları, 2008.
- Homeros, Odyssea, Çev.: Azra Erhat-A. Kadir, 20. b., İstanbul, Can Yayınları, 2007.
- Houle, Michelle M., Gods and Goddesses in Greek Mythology, Enslow Publishers, 2001.
- Hünler, Solmaz Zelyut. “Adaletin Muadili Nedir?”, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi (HFSA.)-9, Hazırlayan: Hayrettin Ökçesiz, İstanbul, İstanbul Barosu Yayınları, 2004, ss. 67-72.
- Işıқтаç, Yasemin. Hukuk Felsefesi, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2004.
- İmiye Çiğ, Muazzez. Sümerli Ludingirra-Geçmişe Dönük Bilimkurgu, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2000.
- İnam, Ahmet. “Tehnê Kavramı Üstüne Bir Araştırma”, Teknoloji Benim Neyim Oluyor?, 3. b., Ankara, ODTÜ Yayıncılık, 2005.
- Jhering, Rudolph Von. The Struggle For Law, Second Ed., Union, New Jersey, The Lawbook Exchange, 1997.
- Johnson, George W., “The Feminine Origins of Justice and Law”, Psychological Perspectives, Issue 40, 2000, pp. 52-69.
- Jordan, Michael. Dictionary of Gods and Goddesses, Second Edition, Facts On File, 2004.
- Jung, Carl Gustav. Analitik Psikoloji, Çev.: Ender Gürol, 2. b., İstanbul, Payel Yayınları, 2006.
- Kale, Nesrin. “Antik Felsefe ve Edebiyatta Mitosun İşlevi”, Vehbi Hacıcadıroğlu Armağanı-Felsefe Tartışmaları, Hazırlayanlar: Doğan Özlem-Hayrettin Ökçesiz-Şükrü Argın, İstanbul, Everest Yayınları, 2002, ss. 271-299.
- Kranz, Walther. Antik Felsefe-Metinler ve Açıklamalar, Çev.: Suat Y. Baydur, 2. b., İstanbul, Sosyal Yayınlar, 1994.
- Maine, Henry Sumner. Ancient Law, London, John Murray, Albemarle Street, 1908.

- Manguel, Alberto. Okumanın Tarihi, Çev.: Füsün Elioğlu, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Morford, Mark P. O. – Lenardon, Robert J., Classical Mythology, New York&London, Longman, 1985.
- Necatigil, Behçet. Mitolojya Sözlüğü, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2006.
- Ökten, Kaan H., “Nikomakhos’a Etik Beşinci Kitapta ‘Adalet’ ve ‘Adaletsizlik’ Kavramları”, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi (HFSA.)-13, Haz.: Hayrettin Ökçesiz, İstanbul, İstanbul Barosu Yayınları, 2005, ss. 144-149.
- Özbudun Sibel- Şafak Balkı- Altuntek N. Serpil, Antropoloji- Kuramlar/Kuramcılar, 2. b., Ankara, Dipnot Yayınları, 2007.
- Özcan, Mehmet Tevfik. İlkel Toplumlar da Toplumsal Kontrol, İstanbul, Özne Yayınları, 1998.
- Peters, Francis E., Antik Yunan Terimleri Sözlüğü, Çev. ve Hazırlayan: Hakkı Hünler, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2004.
- Pinch, Geraldine. Handbook of Egyptian Mythology, Abc-Clio, 2002.
- Platon, Devlet, Çev.: Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz, 7. b., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.
- Platon, Yasalar, Çev.: Candan Şentuna-Saffet Babür, 3. b., İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2007.
- Room, Adrian. Who is Who in Classical Mythology, New York, Gramercy Books, 1997.
- Schultz Duane P - Schultz Sydney Ellen, Modern Psikoloji Tarihi, Çev.: Yasemin Aslay, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007.
- Sinanoğlu, Nüzhet Haşim. Grek ve Romen Mitolojisi, 2. b., İstanbul, Kaynak Yayınları, 1999.
- Smith, William (Ed. By.). A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology Vol. II, Boston, Little, Brown, And Company, 1867.
- Smith, William. The Wordsworth Classical Dictionary, Wordsworth Reference, 1996.
- Stolleis, Michael. Yasanın Gözü- Bir Metaforun Tarihi, Çev.: Arif Çağlar, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2010.
- Thilly, Frank. Felsefenin Öyküsü-I Yunan ve Ortaçağ Felsefesi, Yay. Haz.: Ledger Wood, Çev.: İbrahim Şener, İstanbul, İzdüşüm Yayınları, 2007
- Timuçin, Afşar. Düşünce Tarihi-1 -Gerçekçi Düşüncenin Kaynakları, 5. b., İstanbul, Bulut Yayınları, 2004.
- Vernant, Jean-Pierre. Eski Yunan’da Söylen ve Toplum, Yay. Haz.: Tansu Açık, Çev.: Mehmet Emin Özcan, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1996.
- Vernant, Jean-Pierre. Yunan Düşüncesinin Kaynakları, Çev.: Hüseyin Portakal, İstanbul, Cem Yayınevi, 2002.
- Veyne, Paul. Yunanlılar Mitlerine İnanmışlar Mıydı?, Çev.: Mehmet Alkan, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2003.
- Yıldırım, Erdoğan - Nalbantoğlu, Hasan Ünal. “Adaletin Kurgu Sökümü Yapılabilir mi? Derrida’nın Bir Savı Üzerine Çeşitlendirmeler”, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi (HFSA.)-9, Haz.: Hayrettin Ökçesiz, İstanbul, İstanbul Barosu Yayınları, 2004, ss. 96-113.
- <http://mdean.tripod.com/justice.html> Images of the Goddess of Justice (Erişim tarihi: 23.04.2009).
- <http://tr.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eama%C5%9F> (Erişim tarihi: 19.04.2009).
- <http://tr.wikipedia.org/wiki/Ma%27at> (Erişim tarihi: 19.04.2009).
- http://www.antoloji.com/siir/siir/siir_SQL.asp?siir_id=96679 (Erişim tarihi: 11.05.2009).
- <http://www.stargazete.com/politika/star-yazari-iki-bilim-adami-tartisiyor-tanricanin-gozuyle-adalet-haber-62493.htm> (Erişim tarihi: 04.05.2009).